

הרב יעקב לויפר

ירושלים

גלגולי הקמץ האשכנזי¹

בזמננו נפוצים בארץ ישראל שלשה מבטאי דיבור עיקריים שכל אחד שמע אותם לבטח. המבטא המכונה 'מבטא ספרדי' הוא הנפוץ ביותר ואין למעשה דובר עברית שאינו משתמש בו בשפת היום-יום. מבטא זה נתייחד בכך שאינו מבדיל בין קמץ גדול² לפתח ולא בין צירי לסגול³ [אף ש'על הנייר' יש הבדל בין התנועות האלו, והוא שהקמץ והצירי נקראים 'תנועות גדולות' או 'ארוכות' והפתח והסגול נקראים 'תנועות קטנות' או 'קצרות'. אך הבדל זה קיים רק בתיאוריה ואינו מורגש למעשה אצל אף אחד מדוברי מבטא זה⁴]. תחת זאת קיים במבטא זה הבדל בין קמץ גדול

1. רובו של המאמר התפרסם בהמשכים בתוספות התורניות של 'המודיע' ואח"כ 'המבשר'. במשך הזמן נוספו לי ידיעות שונות מתגובות של קוראים ועוד. עתה מתפרסמים הדברים באופן מסודר בבמה זו. חלק מהדוגמאות המובאות במאמר זה מבוססות על הספר הנפלא של הרב בנציון כהן ז"ל, שפת אמת, ירושלים תשמ"ז. מטרתו של ספר זה היתה לברר את המבטא וההיגוי הנכונים [לדעתו] הן בנוגע לעיצורים והן בנוגע לתנועות. מטרתנו במאמר זה אינה אלא לברר מה היה המבטא האשכנזי מימי קדם בנוגע לתנועות קמץ וצירי, מבלי לקבוע מסמרות מהו 'נכון' ומהו 'לא נכון'.
2. קמץ גדול, הנקרא גם 'קמץ רחב' הוא הקמץ הרגיל, שבמבטא הספרדי הוא מבוטא כפתח.
3. וכה הם דברי רבי יוסף חיים אל חכם מבגדאד בשו"ת רב פעלים, ח"ב, או"ח סי' כה: "ומה ששאלתם אם יש הפרש בין שבא וצירי וסגול, ובין קמץ ופתח, הנה בודאי יש הפרש בין כל או"א, אך בעוה"ר גם דבר זה נתקלקל בדורות האחרונים ויש מקומות שעושים שינוי אך חלוקים זמ"ז, ועיין למהר"ם די לונזאנו בספר שתי ידות בפרק שקראו הלכות שבא ע"ש, והגאון יעב"ץ ז"ל כתב על האשכנזים בזה"ל, ובזה משוגתינו אתנו חטאת קבועה שאין אנחנו מבדילים בין צירי לשוא ע"כ, ופה עירינו בג'דאד בעוה"ר אין להם ידיעה מכל זה, ואין מלומדים להפריש בין שוא וצירי וסגול ובין פתח וקמץ, הן הילדים לומדי המקרא, הן בעלי בתים והמון העם, הן החזנים בקריאת ס"ת, והשי"ת ברחמיו יעזרינו על דבר כבוד שמו ותחזור עטרה ליושנה והוא יתברך יאיר עינינו באור תורתו, אכ"ר".
4. מדקדקי הספרדים אומרים שיש גם הבדל של איכות בין הקמץ הרחב לקמץ החטוף, ולדבריהם הקמץ הרחב הוא ממוצע בין תנועת A לתנועת O, וכך עולה לכאורה מדברי ראב"ע בספר צחות (מהד' פיורדא תקפ"ז, דף ג ע"ב): "דע, כי תנועת קמץ גדול מורכבת מחולם ומפתח גדול. על כן היא צורתו כצורת שניהם, כי נקמץ מהם. גם הפה נקמץ בקריאתו ואיננו פתוח כפתח גדול, כאשר אנחנו קוראים אותו במקומות האלה. רק אנשי טיבריא גם חכמי מצרים ואפריקיה יודעים לקרוא הקמץ הגדול". עולה מכאן שראב"ע עצמו – הכותב את ספרו בעברית ליהודי אירופה – מתאר מצב של חוסר הבדלה בין קמץ לפתח, 'כאשר אנחנו קוראים אותו במקומות האלה', רק אנשי טבריא וחכמי מצרים ואפריקיה ידעו להגות אותו כראוי. ובאמת מי שאינו מומחה ובעל אוזן רגישה קשה לו מאוד להבחין בהבדל זה, ואף מדקדקי הספרדים עצמם אינם נוהגים בו בדיבורם היומיומי, אלא אולי – לכל היותר – בשעת תורה ותפילה. מקורות והרחבה בעניין קמץ זה ראה במאמרו של ידידי הרב אהרן גבאי, 'הקמץ במסורת אשכנז', נזר התורה, טו (סיון תשס"ז). במאמר זה (עמ' רלז, גרמניה) טוען הכותב שיהודי גרמניה הגו את הקמץ "הממוצע", ולא היתה קריאתו אצלם כפתח ממש (וראה גם במאמרו של הרב נפתלי צבי דמביצר, 'הקמץ בהברת החסידים (ג)', נזר התורה, כ (אייר תשס"ט), עמ' קסא). רוב הראיות שיובאו להלן יכולות להתיישב גם עם הקמץ הממוצע, אבל הראיות שיובאו בסעיף ד' מטעויות של נקדני מחזורים המנקדים קמץ במקום פתח ולהיפך – בזה יש לבדוק, שאם יש כמותם במחזורים אשכנזיים מובהקים [ולמיטב ידיעתי יש ויש, וראה בספרו של אלדר המוזכר להלן בהערה 14], הרי שהדבר מוכיח שגם באשכנז היה טשטוש גמור בין קמץ לפתח, כמו במבטא הספרדי של ימינו. כך ישנם גם ראיות נוספות, כגון זו של הרוקח המונה רק חמש תנועות (ראה את הקטע 'ששה קולות') ועוד, המוכיחות שבתקופה זו לא

לקמץ קטן שהוא תולדת החולם. כגון במילה כָּל שגם הספרדים מבטאים אותה כמו האשכנזים. וכנ"ל באל"ף של המלה אָנִיָּהּ. ובמילים כמו אָזְנוֹ קָדְשׁוֹ חֲדָשׁוֹ וכדומה.

המבטא האשכנזי המכונה 'ליטאי' מבדיל בין כל התנועות [כלומר, סימני הניקוד]. את הקמץ הוא הוגה כמו החולם במבטא הספרדי [דהיינו כמו O בלועזית] ואין לדידו הבדל בין קמץ גדול לקמץ קטן. את החולם הוא מבדיל מן הקמץ בכך שהוא מוסיף לו יו"ד [אוי במקום או. לדוגמא, המדבר במבטא זה אינו מבדיל בין המלה גוי לבין 'יש דברים בגו'], כך שהחולם הוא בעצם קמץ בתוספת יו"ד. ודוגמא טובה לכך היא בשם אדנות. במבטא אשכנזי אין הבדל בין ההברה דו לבין ההברה נִי. ושתייהן נשמעות שוות ממש. יוצאי גרמניה ועוד – הוגים את החולם כמו OU (אָאוּ) או AU (אָאוּ).

אף הצירי מובדל במבטא זה מן הסגול בכך שמוסיפים לו יו"ד הנשמע ומבוטא היטב [אִי]. תופעה זו חדרה גם לעברית המדוברת היום במלים פִּיצֵד וְהִיכָן, ואצל רבים מאוד – גם במלה תִּישֶׁע או בִּיצִים ועֵינִים.

המבטא המכונה 'חסידי' הוגה את הקמץ בשתי צורות. כשהקמץ מופיע בהברה פתוחה הוא נהגה כמו שורוק של שאר העדות, [U באותיות לועזיות], וכשזו הברה סגורה⁵ – כמו הקמץ הליטאי. נדגים את המושגים 'הברה פתוחה' ו'סגורה': המלה דָּבָר נחלקת לשתי הברות; דָּ / בָּר. ההברה הראשונה אינה מסתיימת באות שוואית ש'סוגרת' את ההברה, ועל כן היא נהגית כמו שורוק של שאר העדות. ואילו ההברה השניה 'נסגרת' ונעצרת על ידי הרי"ש שבסוף המילה, ורי"ש זו היא שוואית, כלומר נקודה בשווא נח [אף שלא מנקדים אותו], והיא נהגית כמו קמץ ליטאי.

את השורוק הוגה המבטא הזה כחיריק ואינו מבדיל ביניהם⁶. את הצירי הוגה חלק גדול מהציבור החסידי כפתח בתוספת יו"ד [כמו אִי]. הסגול נחלק לשתי צורות. במילים מלך, כתר, ודומיהן, הוא נהגה מִלְךְ, כִּיתָר. כלומר, הסגול שתחת ההברה הראשונה שהיא המוטעמת, נהגה עם יוד לאחריו. [כמו צירי ליטאי]⁷. אבל הסגול שתחת ההברה השניה נהגה כמבטא הסגול הליטאי והספרדי. ישנם גם הבדלים בהגיית השווא, ולא ניכנס אליהם כאן.

המבטאים האלו נשתמרו בימינו רק ביהדות החרדית. שאר היהודים דוברי עברית, בין חילונים ובין דתיים לאומיים, עברו לגמרי למבטא ה'ספרדי', ואף החרדים הגרים בארץ ישראל, ששפתם

היה הבדל כלל בין קמץ לפתח.

כמו כן, ברור שבשלב מסוים הפך הקמץ האשכנזי לקמץ גמור, כמו שהוא בימינו. השאלה היא רק מתי התחיל הדבר. מן הראיות שאביא להלן (בסיכום 'זמן השינוי') על הכתיב האשכנזי המציין קמץ רחב עם ו"ו, ניווכח לדעת כי בזמן מסוים היו הקמץ הרחב והחולם זהים ממש, וזמן זה הוא ככל הנראה כבר בשלהי תקופת הראשונים. כל זה אינו מתאים כלל לקמץ ה'ממוצע', שלמרות שמו אינו באמת ממוצע בין הברת A להברת O אלא כמעט זהה לפתח, ואוזן שאינה רגישה לתקשה להבדיל ביניהם כלל.

5. הנקראת אצל מלמדי התינוקות האשכנזיים 'הברה מורכבת'.

6. בחלקים מסוימים של הונגריה כמו בפרשבורג היו הוגים את השורוק כממוצע בין השורוק הרגיל לחיריק – ולא כחיריק ממש, גם בגרמנית יש תנועה כזו המסומנת: ü ובצרפתית היא u. קשה מאוד לבטא שורוק זה למי שלא הורגל בו ורגליים לדבר שכנראה השורוק החסידי הוא תולדה של שורוק זה שהפך לחיריק גמור מחמת הקושי לבטאו.

7. פירוט נרחב ומעולה על המבטא החסידי לענפיו ודקויותיו השונות הביא ידידי הרב נפתלי דמביצר, הברת החסידים, לונדון תשע"ב.

היומיומית עברית, משתמשים במבטא הספרדי בדיבורם⁸, לבד מאשר בשעת התפילה – ובאופן חלקי גם בשעת הלימוד⁹ – שאז הם משתמשים במבטא האשכנזי הישן¹⁰.

הכינויים למבטאים האלו הינם חדשים. המבטא 'הליטאי' אינו ליטאי, אלא היה קיים בכל ארצות מערב אירופה, ואף במזרחה – בליטא וברוסיה כולה, ומי שגר שם דיבר בו, הן חסידים והן מתנגדים. המבטא המכונה 'חסידי' שייך לאזורים כמו גליציה, הונגריה, פולין ועוד, וגם שם היה זה המבטא המקומי שלא היה שונה בין חסידים למתנגדים. המבטא ה'ספרדי' דובר בכל ארצות המזרח ולא היה קשור דווקא לספרד, ממש כמו שהשם 'ספרדי' הוא כינוי מוטעה ליוצאי עדות המזרח. למעשה זהו המבטא הנפוץ ביותר בכל העולם, והתיעודים שיש ממנו הם העתיקים ביותר, החל מתרגום השבעים.

מבטא נוסף הוא המבטא התימני, שאמנם אינו נפוץ אלא בקרב התימנים, אך יש לו חשיבות מחמת מנהגם לשמור על המסורת בדיוק גדול, ולמבטא זה יש אפוא משקל סגולי גדול. מבטא התימנים מתייחד בזה שהקמץ שלהם הוא O כמו הקמץ הליטאי. בחולם יש להם שתי צורות מבטא: יש מהם ההוגים אותו כמו צירי ממש¹¹. ויש מהם ההוגים אותו כממוצע בין חולם לצירי – והתימנים עצמם סבורים שהאחרון הוא המדויק יותר. כמו כן, אין לתימנים הבדל בין סגול לפתח ושניהם נהגים כפתח. זולת זאת יש להם כללים בהיגוי החטפים שלא נעמוד עליהם כאן [כללים אלו נמצאים בספרי המדקדקים הראשונים כמו ר"י חיוג' ועוד].

זולת המבטאים הללו ישנם מבטאים נוספים, אך אלו שהוזכרו עד כאן הינם הנפוצים והידועים ביותר.

במאמר זה נשתדל להראות שאבותינו האשכנזים דיברו בעבר במבטא הספרדי, ובערך לפני כשבע מאות שנה, או פחות, חל שינוי אצל יהודי גרמניה, כנראה בעקבות שינוי שחל בגרמנית המדוברת באותה עת [גרמנית עילית בינונית], והקמץ שלהם, שהיה נהגה עד אז בתנועת A, או בתנועה הדומה לה ביותר, הפך לתנועת O שהיא הקמץ ה'ליטאי' של ימינו [לאחר מכן כאשר גלו ממערב אירופה למזרחה, הפך הקמץ בחלק מן המקומות גם לתנועת U, שהיא הקמץ ה'חסידי' של

8. למעט מילים בודדות, בעיקר אלו הקשורות לתחומי הקדושה, כגון 'תורה' 'תוספות' 'ישיבה' 'אמת' 'חסידות' 'רבי' 'חייִדר', וכיוצא בזה, או שמות החודשים העבריים, או ניבים וביטויים כמו 'מזל טוב', 'שְׂכֻיח' [קיצור של 'ישר כוח']. במקרים אלו חוזרים הדוברים למבטא האשכנזי גם בצורת ה'מלעיל' שלו. השימוש במילים אלו בצורתן האשכנזית משתנה מקהילה לקהילה ואינו אחיד.

9. או בשעת אמירת דרשה בציבור, אם הדרשה נאמרת בעברית.

10. מרתק ומפליא לראות כיצד ילד חרדי אשכנזי שמשפחתו דוברת עברית לומד בתחילה לדבר במבטא ספרדי, בגיל שלוש בערך הוא מתחיל ללמוד קריאה ב'חייִדר' במבטא האשכנזי, ואז הוא קורא מתוך ספר בהברה אשכנזית, שכן סימני התנועות הגרפיים מקושרים אצלו עם ההברה האשכנזית. כאשר הוא ינסה לכתוב מילים משפת הדיבור שלו [שהיא במבטא ספרדי] הוא יתפוס את החולם כמו קמץ! לדוגמא: את המילה 'מקום' הוא יכתוב וינקד מְקָם. לאחר תקופת זמן נוספת הוא מתבגר מספיק כדי לקלוט ולהפנים את שני המבטאים, ומאז למשך כל ימי חייו הוא ישלוט היטב בשניהם, וישתמש בזה בדיבורו ובזה בתפילתו, מבלי להתבלבל, בצורה מעוררת התפעלות. והדבר אינו פשוט כלל וכלל, כפי שאפשר לראות אצל הנשים בציבור החרדי, אלו לומדות בבתי הספר בדרך כלל במבטא הספרדי, ולעולם אינן מצליחות להשתלט כראוי על המבטא האשכנזי. כך גם בעלי תשובה שהצטרפו אל הציבור החרדי האשכנזי. חרדי 'רגיל' שישמע מפייהם אמירת 'קדיש', יזהה מיד שהם לא גדלו על ברכי המבטא הזה.

11. והרי הקבלה מעניינת נוספת בין המבטא התימני למבטא הליטאי הרחוק ממנו מרחק כה רב מבחינה גיאוגרפית ותרבותית.

ימינו¹²].

כנראה היה שלב ביניים שבו הקמץ כבר הפך לקמץ 'אשכנזי', ואילו החולם נשאר עדיין בצורתו ה'ספרדית', דהיינו תנועת O גרידא, מה שגרם שהקמץ והחולם הפכו לתנועה אחת, דבר שכמובן לא היה נוח. אולי זו הסיבה שבסופו של דבר השתנה גם החולם האשכנזי והפך לתנועת OY או תנועת OU או AU. אך מכל מקום, כפי שנשתדל להוכיח, התהליך היה כך: קודם השתנה הקמץ, ואחריו החולם.

גם הצירי השתנה אצל האשכנזים מתנועת E היתה לגמרי לסגול, לתנועת EY המכילה כעין יו"ד נחה¹³, לכאורה אין קשר בין שני התהליכים, ואולי גם אין חפיפה בזמנים שלהם. על כל פנים – עד לפני כשבע מאות שנה שניהם טרם התרחשו. זאת ועוד: שינוי זה התרחש רק ב'אשכנז' דהיינו בערך בגבולות גרמניה של ימינו, ואילו בחלקים אחרים של אירופה כגון צרפת או איטליה לא ארע כלל שינוי זה, והיהודים התושבים המשיכו להתפלל וללמוד במבטא 'ספרדי' עד היום.

תופעה זאת של שינוי המבטא האשכנזי ידועה, ואף הוקדש לה מחקרים שונים¹⁴. במאמר זה אביא לכך ראיות מזוויות שונות בהן נתקלתי, שהעניין בהם – מעבר לתופעה המסקרנת עצמה – הוא שפעמים רבות מתבארות לפי זה נקודות תמוהות בדברי הראשונים או בכתבי יד אשכנזיים מנוקדים. לפני שנביא ראיות מדברי הראשונים עצמם, נצטט את דברי בן התקופה, רבי אברהם אבן עזרא שגלה מספרד המוסלמית לאירופה. כל ספרי ראב"ע הכתובים עברית נתחברו לאחר שהגיע לאירופה, כדי ללמד את בני אירופה את חכמת ספרד, ולכן כשהוא מעיד על הקמץ "גם הפה נקמץ בקריאתו ואיננו פתוח כפתח גדול, כאשר אנחנו קוראים אותו במקומות האלה", אתה לומד מכך שראב"ע לא נתקל בשינוי בהגיית הקמץ כשעבר מספרד לאירופה, שהרי הוא מציין 'כאשר אנחנו קוראים אותו במקומות האלה', והוא מדבר לבני אירופה שעל אדמתה שהה באותה עת ובה חיבר את כל ספריו העבריים. לעומת זאת, ר' דוד בן יחיא ממגורשי ספרד, כותב בספרו 'לשון לימודים' (שער ראשון דרך ה') 'ובארצות אשכנז הם בקיאים בקריאת הקמ"ץ עד היום הזה'. בן יחיא שחי במפנה המאות 15–16 כבר הכיר מבטא אשכנזי השונה מהמבטא הספרדי.

12. המאמר מתמקד במעבר מקמץ 'ספרדי' לקמץ אשכנזי באופן כללי, מבלי להיכנס להבדלים שבתוך המבטא האשכנזי, אך מסתבר ומוכרח שהתהליך היה כמו שכתבנו בפנים: $U < O < A$, דהיינו בתחילה קמץ 'ספרדי', לאחריו 'ליטאי', ומשום לקמץ 'חסידי' בחלקים מסוימים של מזרח אירופה. זאת בגלל מיקום תנועות אלו בכלי הדיבור. תנועת A היא תנועה המבוצעת בפה פתוח, ומבלי לשתף את הלחיים או הלשון, ואילו תנועת U מבוצעת על ידי כיווץ השפתיים למין עיגול, בדומה לכיווץ בשעת שריקה. תנועת O נמצאת באמצע הדרך, הלחיים והשפתיים מתחילות להתכווץ בביצועה, אך לא מתכווצות כל כך כמו בתנועת U. לכן מסתבר שתהליך המעבר בין התנועה A, ובין התנועה U עבר דרך התנועה האמצעית O, ולא להיפך.

13. כמו שהדגמנו לעיל.

14. הראשון שעסק בענין זה הוא חוקר הלשון הנודע חנוך ילון ז"ל, ראה שבילי מבטאים, מתוך קונטרסים לעניני הלשון העברית, א (תרצ"ח), עמ' 63–66; הנ"ל, 'הגיה ספרדית בצרפת הצפונית בדורו של רש"י ובדורות שאחריו', בתוך: קונטרסים לעניני הלשון העברית: ענייני לשון, ח"א, עמ' 16 ואילך; הנ"ל, 'בעלי מסרת שבמערב', לשוננו ג, ב (תרצ"א), עמ' 204. ובעיקר אצל אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: לפי מחזורים אשכנזיים מנוקדים מן המאות י"ב וי"ג בתוספת בירור דרכי ניקודם, עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ז, א, מבוא, עמ' יט ואילך, ופרק ראשון, עמ' 16–32.

א. חילופי השמות קמץ-פתח

תופעה ידועה ושכיחה בימינו בקרב דוברי המבטא ה'ספרדי', והיא טשטוש גמור בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. לעומת זאת אצל אלו האמונים על המבטא האשכנזי, הצירי והסגול, ועוד יותר מכך הקמץ והפתח, הם שני עולמות, והם אינם טועים ומחליפים ביניהם לעולם. והנה רבותינו הראשונים נוהגים לקרוא לקמץ 'פתח' ולהיפך. כשאנו מוצאים דבר כזה אצל ראב"ע¹⁵, אין הדבר עשוי להתמיהנו, שכן הוא בוודאי דיבר במבטא 'ספרדי' וכפי שהעיד בעצמו במשפט שהבאנו לעיל מספר 'צחות', אך גם רבותינו הראשונים מצרפת ואשכנז קוראים לקמץ 'פתח'¹⁶. לדוגמא: בפרשת ויצא (כט, כז) על 'מִלָּא שָׁבַע זֹאת' כותב רש"י: "ואי אפשר לומר שָׁבַע ממש, שאם כן היה צריך לינקד בפתח השין", אף שכוונתו לקמץ כמובן. ובפירושו למסכת ברכות (מז ע"א) מפרש רש"י את המושג 'אמן חטופה' בכך שקוראים את האלף של אֶמֶן בחטף פתח ולא בקמץ. וזה לשונו שם: "חטופה – שקורין את האלף בחטף ולא בפתח, ואומר אֶמֶן והוא צריך לומר אֶמֶן"¹⁷. אם רש"י היה מדבר במבטא 'אשכנזי' כמו של ימינו, מבטא שיש בו הבדל מובהק ובולט בין קמץ ופתח, הוא לא היה יכול לכתוב כך, אך רש"י דיבר במבטא 'ספרדי', ובמבטא זה אין הבדל בין קמץ לפתח.

על זו הדרך לשון רש"י במסכת ברכות שם (יג ע"ב) "ובלבד שלא יחטוף בחי"ת – בשביל אריכות הדל"ת לא ימהר בקריאתה, שלא יקראנה בחטף בלא פתח, ואין זה כלום". כלומר, כשאומרים את מילת 'אֶחָד' בקריאת שמע צריך להיזהר שלא לקרוא את החי"ת בחטף אלא לאומרה בקמץ כהלכתו. אבל איך רש"י מתאר זאת? 'שלא יקראנה בחטף בלא פתח' אף שהוא מתכוון כמובן לקמץ שתחת החי"ת¹⁸.

ובאמת היעב"ץ בספרו 'מור וקציעה' (סי' ס"א) תמה על דברי רש"י. תמיהתו מובנת לאור מבטאו האשכנזי, אבל לא כן בדורו של רש"י. גם הב"ח שבדורו כבר היה קיים ההבדל בין קמץ לפתח – כותב (או"ח קכד, ו) "ורצונו לומר שקורין את האלף בשב"א נוטה לציר"י – אֶמֶן, והוא צריך לומר אמן בפתח. ולא דוקא פתח אלא הוא הדין קמ"ץ וכמו שאנו קורין אֶמֶן, דקמ"ץ נקרא גם כן פתח, כמו שפירש ה"ר אברהם אבן עזרא בפסוק (שמות טו, יח) 'ה' ימלוך לעולם ועד'¹⁹. כמו כן להיפך, יש שרש"י קורא לפתח – קמץ. כמו באיוב (יד, ט) על "וַעֲשֵׂה קָצִיר כְּמוֹ נָטַע", כותב רש"י: "נָטַע – שם דבר הוא וטעם הברתו למעלה בנו"ן (מוטעם מלעיל), וננקד כולו קמץ מפני שהוא סוף פסוק אך מגזרת נָטַע הוא". וכוונתו להדגיש שלא יחשוב הלומד שהמילה נָטַע היא

15. כגון בפירושו לשמות טו, ב על 'יה'; שם טו, יח על 'וַעֲד'; שם טז כה על 'שַׁבָּת', שם בפירוש הקצר (לא, טו) על 'שבת' – ופתחו הבי"ת; במדבר יא, כח על 'כָּלֶאֱס'. בהערות למנחת שי מהדורת צבי בצר לשמות טו, יח הובאה הפניה לדיון מפורט במינוחו של ראב"ע בענין זה, Leo Prijs, Die grammatikalische Terminologie des, Abraham Ibn Esra, Basel 0591, pp. 511-611.

16. ועיין ר' חיים פישל אפשטיין (נכדו של ה'נודע ביהודה'), תשובה שלמה, אה"ע סי' כו, סט. לואיס תש"א, עמ' 74-75 שעמד כבר על עובדה זו לפיה הראשונים מכנים את הקמץ 'פתח'.

17. הניקוד הוא כמובן שלי, לצורך הבהרת הענין.

18. אגב, בהגהות הגר"א שם הגיה את דברי רש"י: "ובלבד שלא יקראנה בחטף פתח". לפי גרסה זו מוכח מדברי רש"י עוד יותר שהמבטא בדורו היה 'ספרדי'. שכן מי שאומר אֶחָד בהברה אשכנזית, גם אם יאמר את המלה מהר ככל הניתן, לא יבוא לידי אמירת החי"ת בחטף פתח. לכל היותר יאמרנה בחטף קמץ. רק מי שמדבר בהברה ספרדית וחוטף את הדל"ת, יכול לבוא לידי חטף פתח כיון שהקמץ שלו שוה לפתח.

19. זהו אחד המקומות שהבאנו לעיל בהערה 15, ראב"ע מדבר שם על הניקוד של מילת וַעֲד, והוא כותב שהו"ו שלה 'פתוחה' אף שבודאי כוונתו לקמץ, כפי שמוכח מהראיה שהוא מביא שם.

פועל עבר [פלוני נָטַע עץ] אלא מדובר כאן בשם עצם שהיה צריך להנקד נָטַע ומחמת סוף הפסוק ננקדה הנו"ן בקמץ, נָטַע²⁰.

המילה 'נָטַע' נקודה בקמץ ופתח, ובכל זאת רש"י מכנה אותה 'כולו קמץ'. ואף רבי יוסף קרא, תלמידו-חברו של רש"י כותב בפסוק באיוב הנ"ל: "שם דבר הוא כמו נָטַע וסוף פסוק פותחה". כלומר, הטעם של 'סוף פסוק' גורם שיבוא קמץ במקום הסגול. וכמו כן על הפסוק "וְתִשְׁבְּתִיכֶם נִשְׁאָר מֵעַל" (שם כא לד), כותב רש"י: "מֵעַל שם דבר הוא, לכך ננקד כולו קמץ וטעמו מלעיל". אף שהעי"ן נקודה פתח, קורא לזה רש"י קמץ.

במדרש שכל טוב לר' מנחם בר' שלמה שהתחבר בשנת ד' אלפים תתצ"ט כותב המחבר (בראשית מב, לה): "וכל שהוא מופעל ובלשון יחיד הרי הוא נקוד בשורק, והצד"י פתוחה, כגון צָרוּר עֹון אֶפְרַיִם (הושע יג, יב)". ר' מנחם קורא לצד"י הקמוצה – פתוחה. וכן (שמות ז, כז): "ואם מֵאֵן אתה לשלח – הרי זו התראה. מֵאֵן – שהמ"ם נפתחת – הוא ענין מיאון שהוא עדיין עסוק בו, כגון 'ואם מֵאֵן אתה לשלח', 'ואם מֵאֵן ימאן אביה' (שמות כב, טז) אבל מֵאֵן שהמ"ם נסגלת, אי נמי בצירי – הוא מיאון שכבר היה, כגון (במדבר כב, יד) 'מֵאֵן בלעם', (דברים כה, ז) 'מֵאֵן יבמי', ויגיד עליו ריעו (שם): 'לא אבה יִבְמִי'".

שני דברים מוכחים מקטע זה: ר' מנחם קורא למ"ם של מֵאֵן 'מ"ם נפתחת', ועל מֵאֵן הוא כותב "שהמ"ם נסגלת, אי נמי בצירי" אף שלפי כללי הדקדוק לא שייך בשום אופן שהמ"ם של מֵאֵן תהיה בסגול, אלא שכנראה עמדו לפניו כתבי יד שגויים שניקדו סגול, כשלעצמו הוכחה על החלפות סגול וצירי, ור' מנחם לא הכריע אם סגול או צירי, כיון שהיו בעיניו כאחדים.

ואף רש"י והתוספות מחליפים בין צירי לסגול: בפרשת שמות (א, כ), על וַיִּיטֹב אֱלֹקִים לְמִיִּלְדֹת, כותב רש"י: "וַיִּיטֹב – הטיב להם. וזה חלוק בתיבה שיסודה שתי אותיות ונתן לה וי"ו יו"ד בראשה, כשהיא באה לדבר בלשון 'וַיִּפְעִיל', הוא נקוד היו"ד בצירי שהוא קמץ קטן²¹. כגון וַיִּיטֹב אֱלֹקִים לְמִיִּלְדֹת, וַיִּרְבֵּ בְּבֵת יְהוּדָה (איכה ב, ה) – הרבה תאניה, וכן וַיִּגַּל הַשָּׁאֲרִית דְּנִבְזָרָאדָן (דה"ב לו כ) – הגלה את השארית, וַיִּפֶּן זָנָב אֶל זָנָב (שופטים טו ד), הפנה הזנבות זו לזו, כל אלו לשון הפעיל את אחרים".

וכעת יושם לב! רש"י פותח את דבריו בכך שכל 'לשון ויפעיל' נקוד ב'צירי' שהוא קמץ קטן. וכל הדוגמאות שהוא מביא חוץ מ'וַיִּיטֹב' נקודות בסגול, והוא אפילו אינו טורח לציין זאת.

וראה ב'אדרת אליהו' לגר"א כאן, המעיר על דברי רש"י אלו – "והספרדים אינן מבדילין בין צירי לסגול"; רש"י כמובן לא היה ספרדי, אבל המבטא המדובר באשכנז ובצרפת בתקופתו היה מבטא 'ספרדי'.

תופעה זו חוזרת על עצמה בפירוש רש"י לאיכה (ב, ה): "וַיִּרְבֵּ – יו"ד נקוד קמץ קטן, שהוא לשון 'הִרְבָּה את אחרים'; וַיִּרְבֵּ הָעָם וַיַּעֲצְמוּ – נקוד חירק, שהוא לשון 'רָבָה הוא עצמו'. וכן כל

20. כמו "הִלְלוּהוּ בְּצִלְצְלֵי שְׁמֵעַ" (תהלים קנ, ה) שפירושו – הללוהו בצלצלי שְׁמֵעַ, ולכן המלה מוטעמת מלעיל, וגם שם עומד על כך רש"י: "שְׁמֵעַ – שם דבר הוא כמו שְׁמֵעַ בסגול, ומפני האתנחתא הוא נקוד קמץ גדול. ולכך טעמו למעלה תחת השי"ן".

21. הביטוי 'קמץ קטן' שימש אצל רש"י ובני תקופתו ככינוי לצירי. מעיון בכתבי יד עולה שהנוסח המקורי היה כנראה 'קמץ קטן' גרידא, והמילים 'בצירי שהוא' הן הערת ביאור מתקופה מאוחרת יותר, שנכנסה לתוך הטקסט.

תיבה שפֿעַל שלה בַּה"י, כגון 'פנה', 'בנה', 'זנה', כן דרכה לשמש כשהוא מחסר ממנה ה"י: כשהוא מדבר על עצמו נקוד חירק, כגון 'וַיִּפֶן פרעה' (שמות ז, כג), וכשהוא מדבר על אחרים נקוד קמץ [הכוונה לקמץ קטן, היינו צירי]: 'וַיִּפֶן זנב אל זנב' (שופטים טו, ד); 'וַיִּגַל יהודה מעל אדמתו' (מ"ב כה, כא) – 'וַיִּגַל מלך בבל את ישראל אשורה' (מ"ב יח, יא).

שוב, רש"י כותב כאן פעמיים 'קמץ קטן' או 'קמץ' בקיצור, דהיינו צירי, בעוד שבפסוקים שהוא מביא יש סגול.

בתוספות למסכת קידושין (יח ע"ב ד"ה רבי אליעזר) מובא בשם רבינו תם: "ורבי עקיבא סבר יש אם למקרא, היינו לשון בגידה; דאי לשון בַּגְד הוה ליה למימר 'בַּבְּגָדוֹ', דמ'בַּגְד' יאמר בַּגְדוֹ, כמו מ'נָגְדוֹ – נָגְדוֹ, ומ'חָלַב' – חָלְבוֹ". תירוץ זה מופיע גם בתוספות למסכת בכורות (לד ע"א ד"ה ורמינהו) ושם כתוב: "והשתא הוי לשון בגידה, דאי לשון בגד וטלית הוי לן למקרי בַּבְּגָדוֹ בצירי". כמובן שתוספות מתכוונים לסגול, אף שהם קוראים לו צירי!

ובספר המנהגות של ר' אשר מלוניל: "והילכתא המוציא ולא מוציא משום דאות מם של 'עולם' יבלע במים של 'מוציא', וכן מפרש בירושלמי²². ומקשה התם והא איכא מם דלחם שהוא סמוך עם מם דמן הארץ! ומתרץ: לא דמי מוצא הפתח עם החולם למוצא הצרי עם ה[חיריק]"²³. הרי שהוא קורא לקמץ פתח ולסגול צירי.

ווי העמודים

המילה 'והשיבך' מופיעה פעמיים בכל המקרא, פעם אחת בפסוק 'וַהֲשִׁיבֶךָ' על כַּנֶּךְ' (בראשית מ, יג), ובניקוד שונה בספר דברים (כח, סח) 'וַהֲשִׁיבֶךָ ה' מְצָרִים בְּאֲנִיּוֹת'. בהערת המסורה הקטנה²⁴ ניתן סימן על כך שהו"ו במלה זו נקודה פעם בסגול ופעם בפתח, וכך נכתב שם: 'ואחד פסוק סימן – וַיְהִי הָעֲמוּדִים (שמות לח, יא)'.
 איזה סימן יש בַּוְי הָעֲמוּדִים לעניננו? ובכן, הו"ו הראשונה של וַיְהִי נקודה בקמץ, וזה סימן לפתח אצל בעל המסורה. הו"ו השניה נקודה בצירי וזה סימן אצלו לסגול. כלומר, וַיְהִי הוא כמו וַיְהִי! ובכך הוא נותן סימן למלה וַהֲשִׁיבֶךָ שו"ו החיבור שלה נקודה פעם בפתח ופעם בסגול.

ראיה דומה ישנה מן המסורה הקטנה²⁵ בפרשת אחרי מות (ויקרא טז כ) שכותבת הַחִי – קדמא בסגול, תנינא הַחִי בפתח. וסימן: הַהֶשֶׁב (בראשית כד ה). וכוונת המסורה שבפרשת אחרי מות פסוק כ' כתוב וְהִקְרִיב אֶת הַשְּׁעִיר הַחִי, ובפסוק שלאחר מכן כתוב עַל רֹאשׁ הַשְּׁעִיר הַחִי. וזהו 'קדמא בסגול' – ה"א הידיעה של השעיר הראשון היא בסגול, ו'תנינא בפתח' – ה"א של השעיר השני היא בפתח.

22. ברכות פ"ו ה"א.

23. מהדורת אסף, ירושלים תרצ"א, עמ' 165.

24. המסורה הקטנה נדפסה לראשונה במהדורת 'מקראות גדולות' דפוס ונציה רפ"ה.

25. במקראות גדולות הנ"ל.

והסיבך
ל ותר
והסיבך י
תננים וא
ווי העמודי

החי
תרחלה החי
בסגול תחת
הח"א תניין
החי בכתח
תחת הח"א
וכי' ההטב

וסימן נותן בעל המסורה מן הפסוק 'הָשֵׁב אֶשְׁיב אֶת בְּנִי' שהה"א הראשונה במלת הָשֵׁב היא בסגול. והשניה בקמץ, ואף כאן השעיר הראשון נקוד בסגול והשני בפתח. שוב נתן בעל המסורה את הקמץ כסימן לפתח.

מסתבר כי בעל המסורה שחידש את ההערה הזאת לא היה אשכנזי, אלא כנראה ארץ ישראלי²⁶. החשוב לענייננו הוא שהחזקוני²⁷ (ויקרא טז, כ) מביא דבר זה, ונותן שם סימן אחר לפי אותו עקרון: "החי – קדמאה בסגול ותניינא בפתח, וסימן: הָהָרִים".

נהפכו ההברות

בספר 'דרכי הניקוד והנגינות' של ר' משה בן יום טוב מלונדון (המכונה ר' משה הנקדן)²⁸, עומד המחבר על העובדה שבמלים כמו 'אָכַל', 'אָרַךְ', 'רָחַב' הבאות עם כינוי חבור – משתנה החולם לקמץ חטוף (המכונה היום קמץ קטן) ועין הפועל הופכת להיות שואית, כגון אָכַל, אָרַכּוּ, רָחַבוּ. אבל במלים כמו אָהַל, תָּאָר – הניקוד שונה: אָהֱלוּ, תָּאָרוּ, פ"א הפועל בקמץ רחב, וע' הפועל בקמץ חטוף²⁹. ר' משה הנקדן קורא לזה 'נהפכו ההברות' דהיינו במקום שפ"א הפועל תהיה בקמץ חטוף ועין הפועל בחטף פתח כפי שמתנהגת בדרך כלל אות גרונית כשהיא צריכה לינקד בשוא – מתהפך הניקוד, ובמבטא ספרדי שומעים: אָהֱלוּ, תָּאָרוּ, תחת אָהֱלוּ תָּאָרוּ³⁰.

'נהפכו ההברות' מתאים למי שמדבר בהברה ספרדית. הקמץ הרחב אצלו שוה לפתח, וקמץ חטוף אצלו שוה לחולם. ולכן אָהֱלוּ, תָּאָרוּ הם בדיוק ההפך מאָהֱלוּ, תָּאָרוּ. אבל למי שמדבר בהברה אשכנזית, יש כאן שינוי בניקוד אבל לא היפוך הניקוד.

וכך הוא כותב שם בהמשך העמוד:

כל אות אהח"ע הראוייה להיות בחטף פתח ואות שלפניה בחטף קמץ³¹ – יהפכו התנועות; החטף פתח לחטף קמץ, והחטף קמץ לקמץ. כמו; יַעֲמֹד יַחֲרֹם [במבטא ספרדי: yaomad, yahoram] ראוי להיות יַעֲמֹד יַחֲרֹם [במבטא ספרדי: yoaamad, yoharam]. וכן 'מַעֲמֹד' (מ"א כב, לה); 'מַחֲרָבוֹת' (יחזקאל כט, יב) [במבטא ספרדי: maomad, mahoravoth] ראוי להיות מַעֲמֹד, מַחֲרָבוֹת [mo'aamad, moharavoth], על דרך 'מַשְׁזָר' (שמות כו, א) [moshzar], אך נשתנה, כי לעולם לא יבא חטף קמץ לפני חטף פתח. וכן תָּאָר אָהֱלָה – ברבותם³², יאמר ליחיד תָּאָרוּ אָהֱלוּ [taoro, aholo]. ולרבים על משפטם³³: אָהֱלִים (בראשית כה, כז); לְאָהֱלִיךָ (דברים טז,

26. בבבל הבדילו היטב בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, כמו התימנים בימינו. ולכן לא מסתבר שמקורה של הערה זו הוא מבבל. נראה שהערת מסורה זו נוצרה בחוגים ארץ ישראליים שדיברו במבטא 'ספרדי', כפי הניקוד הארצישראלי, ולא בחוגי המדקדקים שהעניקו לנו את הניקוד הטברני המבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול.

27. שחי בצרפת או בפרובנס בתחילת האלף השישי.

28. וילנא תקפ"ז, עמ' כד.

29. כפי המסורת, לא כפי שלומדים היום בבתי הספר שפ"א הפועל בקמץ חטוף.

30. וראה כעין זה אצל רשב"ם ויקרא סוף פרק יד על 'וְלִפְהֶרֶת'.

31. היינו קמץ חטוף שאצל האשכנזים הראשונים והאחרונים היה מכונה חטף קמץ. זו תנועה קטנה, שלא כמו החטף קמץ של ימינו שדינו כשוא נע.

32. כשהם באים עם כינוי חבור, או בלשון רבים. 'ברבותם' פירושו כשהמילה מתארכת בעוד הברה.

33. כלומר, חולם האל"ף יישאר בלשון רבים.

(ז) ... ונהפכו התנועות מפני אות הגרון.

נקודה זו ראויה לציון, משום שגם בימינו, דוברי מבטא ספרדי מסתבכים בקריאתן של מילים כגון נְעָמִי, צְהֲרַיִם וכדומה, שיש בהן חטף קמץ ולפניו קמץ. לפי ההיגיון – הקמץ שלפני החטף הוא קמץ חטוף גם כן, ויש לקרוא אותו כמו חולם ספרדי, היינו נְעָמִי, צְהֲרַיִם (no'omi, zohoraim). אולם לפי המסורת, הקמץ הזה רחב, ולכן הקריאה היא נְעָמִי³⁴, צְהֲרַיִם (naomi, zahoraim), זהו 'היפוך התנועות' שר' משה הנקדן מדבר עליו. צורת הקריאה הזאת נשמעת מוזרה מאוד לאוזני הדוברים, ולכן הם בדרך כלל נוטים לעבר האופן הראשון, או שהם משבשים לגמרי ואומרים 'צְהֲרַיִם' בחטף פתח הה"א.

מניקודם של נקדנים אשכנזיים בני התקופה רואים שהבעיה הזאת הטרידה אותם גם כן, ולכן הם נהגו לסמן את הקמץ שלפני החטף בסימון פתח! זאת כדי שהקורא לא יתבלבל ויחשוב שמדובר בקמץ חטוף, כך למשל 'בְּאֵהָלִי צְדִיקִים' (מתפילת הלל) המנוקדת בְּאֵהָלִי ב'סידור טרוייש'³⁵. או: תְּעוֹרֵץ, מִחֲרָתוֹ, צְהֲרַיִם, בְּאֵנִי-שֵׁיט, פֶּעֱלוֹ. יושם לב לכך שדווקא את הקמץ שלפני אות גרונית הנקודה בקמץ חטוף מסמן הנקדן בפתח, כדי להדגיש שמדובר כאן בקמץ רחב, בעוד שבמקרה רגיל – כגון קמץ הרי"ש של תְּעוֹרֵץ וּמִחֲרָתוֹ – אינו חושש לסמן בפתח³⁶. מחמת אותה סיבה מופיע פעמיים הביטוי 'יום המחורת' בשו"ת מהרי"ל החדשות (סי' צה), כשהכוונה ל'יום המִחֲרָת'; המ"ם הראשונה נקודה בקמץ רחב, אבל החי"ת היא בחטף קמץ, ולכן חש הכותב צורך לכתוב 'מחורת'³⁷. אצל אשכנזי בן ימינו אין שום הבדל בין קמץ וקמץ חטוף או חטף קמץ, שניהם נשמעים שוה, ולא שייך להגיד 'יהפכו התנועות... החטף קמץ לקמץ', וגם אין שום צורך לסמן לו את הקמץ בסימון הפתח, להיפך – זה רק יקלקל, אך במבטא הספרדי שייך גם שייך.

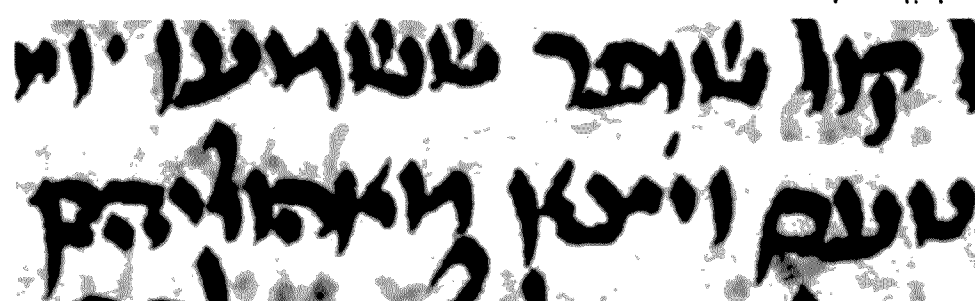
לסיכום, ראשונים אשכנזים וצרפתים דברו במבטא הספרדי שאינו מבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, ולפיכך לא חששו להחליף את שמות הקמץ והפתח או הצירי והסגול כשזה לא נגע לעיקר הענין, היות והן נחשבו אצלם כתנועה אחת³⁸.

34. וכך אכן נשמע השם הזה בפי הגויים בעולם המערבי המושפע מן הנצרות. שכן השמות התנכיים [וכן כל ביטוי מהתנ"ך] בפי הגויים הוא תמיד בהברה 'ספרדית'.

35. כ"י שוקן, הובא ב'עניני לשון' לחנוך ילון (לעיל הערה 14), עמ' 16. וראה על כך עוד במבואו של אילן אלדר למהדורת פקסימיליה של מחזור וורמייזא (כרך המבואות, עמ' פ).

36. במחזור וורמייזא ביוצר לפרשת שקלים לאחר 'אומן כי תשא' (עמ' 5) ישנה הערה (הקטועה בחלקה מחמת חיתוך השוליים) בצד העמוד על המלים 'א-ל נא לעולם תוערץ' בשם 'אברהם חוזה... בספריו' (כנראה הכוונה לראב"ע שהיה מכוונה גם 'רבי אברהם החוזה', כפי שמכנהו הרוקח בספר 'חכמת הנפש') שיש לומר תְּעוֹרֵץ, ומוזכרות גם המלים 'יעמד חי' 'לאֵלהים'. כמובן שכל הפתחים האלו הם קמצים. וכותב ההערה בא להדגיש את ההבדל בין קמץ רחב לחטף קמץ.

37. לאשכנזי בן ימינו הדבר עשוי להראות מוזר עד כדי שלא יצליח להבין את משמעות המילה, או יחשוב לבטח שקרתה כאן טעות. מן הסתם מסיבה זו מחק המהדיר (הרב יצחק סץ, מכון ירושלים, תשל"ז) את המילה בסוגריים עגולות, ורשם תחתיה 'מחרת'. בכתבי יד ישנים אפשר למצוא עוד צורות ממין זה, כגון 'מאהוליהם' [אֵהָלִיהֶם] בפירוש התורה לראב"ע, כ"י פריס 178 (ס' 4165), דף 73ב. ראה תמונה:

38. כבר הבאנו לעיל דוגמאות כאלו אצל ראב"ע, וכן הרמב"ן בפירושו לתורה (בראשית כה, לא) מצטט שני

עשן כולו

הדוגמאות שהבאנו עד עתה הן ממקרים בהם היה חשוב למפרשים להצביע על תנועת A ולא דקדקו בכינויה, קמץ או פתח, משום שהן היו שוות במבטאם, וכנ"ל כשרצו לציין תנועת E, הם קראו לה צירי גם כשהיה מדובר על סגול. עתה נתבונן מה ארע כאשר היה חשוב להם לציין להבדל בין קמץ לפתח.

בפרשת יתרו (יט, יח) על הפסוק "וְהָרַסְנִי עֶשֶׂן כָּלֹ", כתב רש"י: "אין עֶשֶׂן זה שם דבר, שהרי נקוד השי"ן פת"ח, אלא לשון פֶּעַל, כמו אָמַר, שָׁמַר, שָׁמַע, לכך תרגומו 'תִּנֵּן כוּלִּיה', ולא תרגם תִּנֵּנָא, וכל עֶשֶׂן שבמקרא נקודים קמ"ץ מפני שהם שם דבר".

רש"י מסביר באריכות ובפרוטרוט שלא תטעה לחשוב כאילו כתוב כאן וְהָרַסְנִי עֶשֶׂן כָּלֹ, בשני קמצים. והוא מוכיח זאת מניקוד השי"ן ומתרגום אונקלוס. לומד אשכנזי בן דורנו המעיין ברש"י יכול לתמוה; לשם מה נצרכת אריכות גדולה לבאר דבר שאפילו תינוקות אינם טועים בו? ודאי הוא שאם כתוב וְהָרַסְנִי עֶשֶׂן כָּלֹ – פירושו הוא שהר סיני התעשן, ולא 'כולו עֶשֶׂן'! אך אם רש"י ובני דורו דברו במבטא ספרדי תתבאר התמונה היטב. בזמן דורו של רש"י לא היו כמובן חומשים מנוקדים יפה כמו היום, כתבי יד מנוקדים של המקרא עלו הון רב והיו בודדים בכל ארץ. היהודים למדו בדרך כלל את ניקוד מילות התורה בעל פה! כך שמי ששמע את קריאת התורה או למד מהמלמד שלו את הפסוק, יכול היה להיות בטוח שכתוב כאן וְהָרַסְנִי עֶשֶׂן כָּלֹ, שהרי הצורה עֶשֶׂן מופיעה פעם אחת ויחידה בכל התנ"ך ואילו הצורה הרגילה, עֶשֶׂן מופיעה בתנ"ך עשרות פעמים. ולכן הוצרך רש"י לבאר ולהדגיש זאת באר היטב. אך כמובן שאם בני דורו של רש"י היו מדברים במבטא אשכנזי, לא היתה עלולה להתרחש כל טעות גם לפי השמיעה בלבד, וכשם ששום אשכנזי בן דורנו אינו יכול לטעות למשמע הפסוק הזה בהברה אשכנזית.

תופעה זו חוזרת גם בפסוק "אֲשֶׁם הוּא אֲשֶׁם אֲשֶׁם לֵה" (ויקרא ה, י), רש"י מדגיש ומבאר: "הראשון כולו קמץ שהוא שם דבר, והאחרון חציו קמץ וחציו פתח שהוא לשון פֶּעַל". אם נשוה לנגד עינינו את המבטא הספרדי שגם האשם הראשון וגם האחרון נשמעים בדיוק אותו דבר, נבין היטב מדוע הוצרך רש"י להדגיש זאת.

הסבר זה מאיר לנו גם את דברי רש"י בספר איוב (טו, יא) על המלים "וְדָבַר לָאֵט עֲמֹךְ"; "לָאֵט – הנעים. ולשון פֶּעַל הוא ולא שם דבר, ולכן הוא נקוד חציו קמץ וחציו פתח". רש"י בא להדגיש כאן שלא תקרא 'לָאֵט' ותפרש זאת כשם עצם, כמו בָּשָׂר, דָּבַר. ואכן גם רבינו תם נכדו של רש"י כותב בפירושו לאיוב שם (מהדורת אופק): "לָאֵט – פֶּעַל' והן הן הדברים.

כי רבה

הבדל זה בין קמץ לפתח היה מבחינת בני דורו של רש"י הבדל גרפי בלבד, שלא התבטא בהגייה³⁹, מה שהקשה מאוד על זכירתו, ולכן כשיש לרש"י הבדל אחר הוא מעדיף להשתמש בו, ומתעלם מן ההבדל בין קמץ לפתח.

פסוקים מספר דניאל בהם כתובה המלה 'לָהֶן', והוא כותב שהם מנוקדים בפתחות הלמ"ד. אבל כאן אנו רוצים להראות שגם רש"י ותוספות הצרפתיים-אשכנזיים, נוהגים כך לענין קמץ-פתח, וצירי-סגול.
39. כפי שאפשר לראות בדורנו אצל דוברי מבטא ספרדי, מכיון שההבדל בין קמץ לפתח הוא 'להלכה' ולא למעשה, רבות מאוד הטעויות בניקוד בין קמץ לפתח, צירי וסגול, ורק מומחי ניקוד מצליחים לזכור את ההבדלים.

על הפסוק "זַעֲקֵת סֶדֶם וְעַמָּה כִּי רָבָה" (בראשית יח, כ) כותב רש"י: כל 'רָבָה' שבמקרא הטעם למטה בבי"ת, לפי שהן מתורגמין 'גדולה', או 'גדלה והולכת', אבל זה – טעמו למעלה ברי"ש, לפי שמתורגם 'גְדֻלָּה', כמו שפירשתי: "ויהי השמש בָּאָה" (בראשית טו, יז); "הנה שָׁבָה יבמתך" (רות א, טו).

רש"י מתכוון להדגיש ללומד את ההבדל בין רָבָה מלרע שהוא לשון הווה [מתרבה והולכת], ובין רָבָה מלעיל שהוא לשון עבר, התרבתה. אבל כל ההבדל שרש"י מציין הוא שזאת מלעיל וזאת מלרע, ואינו מתייחס כלל לעובדה שבפסוקנו יש קמץ ברי"ש ואילו כש'רבה' מלרע יהיה תמיד פתח ברי"ש, הדבר מוכן לאור העובדה שבמבטא הנהוג במקומו של רש"י לא היה שום הבדל בין שתי התנועות, אך ההבדל בין מלעיל ומלרע היה ניכר בהגייה.

הַעֲרֵל – הָעֲרֵל

בספר חבקות (ב, טז) כותב רש"י על המלים "שְׁתֵּה גַם אֶתָּה וְהָעֲרֵל" – ה"א משמשת בתיבה זו בלשון התפעל, כמו הָאֶסֶף אֶל עַמִּיךְ. אף כאן; הָעֲרֵל – הָאֶטֶם בשממון ובתמהון לב.

ויש להבין. צורה זו של ציווי מבנין נפעל [דהיינו הַפְעֵל], נמצאת במקרא פעמים רבות, כמו "הַמָּלִיט עַל נַפְשֶׁךָ" (בראשית יט, יז), "הַשְּׁמֹר לְךָ" (שם כד, ו, ועוד הרבה), וכן באותה צורה של הָעֲרֵל⁴⁰ כמו הדוגמא שמביא רש"י מ'וְהָאֶסֶף אֶל עַמִּיךְ', וכן "לֶךְ הִרְאָה אֶל אַחָב" (מ"א יח, א), "הָאֶנֶק דָּם" (יחזקאל כד, יז). בשום מקום לא טורח רש"י לבאר שהה"א משמשת בתיבה זו בלשון התפעל, מדוע ראה צורך להדגיש זאת דווקא כאן?

אך כאמור, מי שדובר במבטא ספרדי ואינו מבדיל בין צירי לסגול. יכול לפי שמיעה לפרש את הה"א הזו כה"א הידיעה! כאילו כתוב שְׁתֵּה גַם אֶתָּה וְהָעֲרֵל [אתה והערל תשתו ביחד], ולכן מדגיש רש"י: ה"א משמשת בתיבה זו בלשון התפעל – האות ה"א בתחילת התיבה אינה ה"א הידיעה אלא ה"א של ציווי, "הָאֶטֶם בשממון ובתמהון לב" כמו הָאֶסֶף אל עמך.

ושוב, מי שקורא במבטא אשכנזי בן ימינו המבדיל היטב בין צירי לסגול – אינו יכול בשום אופן לטעות טעות כזו. הזדקקותו של רש"י לכך מהווה ראיה כי בזמנו לא הבדילו בין צירי לסגול. לסיכום: ראינו שמחד, רש"י אינו חושש להחליף בין שמות הקמץ והפתח, היכן שאין הדבר חשוב לו לעצם ביאור הענין והוא רוצה רק להדגיש את צורת התנועה (A או E). ומאידך, במקומות שהחלפה בין קמץ/פתח וצירי/סגול תגרום לטעות בהבנה, טורח רש"י להדגיש ולבאר היטב 'שלא תטעה'.

וראה דוגמאות נוספות לתופעה זו בנספח ב'.

אָחַד – אֶחָד

בחזקוני בפרשת ויחי (מח, כב) על הפסוק "וְאֲנִי נָתַתִּי לְךָ שְׁכֵם אֶחָד עַל אָחִיךָ", כותב: האל"ף בפת"ח. וכוונתו להורות על העובדה שהמלה אֶחָד היתה ראויה לינקד אָחַד כיון שאיננה סמוכה למלה שאחריה, והניקוד כאן הוא על דרך הזרות. אבל יושם לב: החזקוני אינו מציין אלא את זה שהאל"ף נקודה בפתח במקום בסגול, אבל את זה שהח"י נקודה בפתח הוא לא טורח להזכיר כלל. והסיבה אותה סיבה: מבחינתו הקמץ והפתח נקראו אותו הדבר, וכשמדובר בהדגשה לקורא – אין צורך להדגיש הבדלים שאינם נוגעים לקריאה.

40. היינו בצירי הה"א במקום חיריק, תשלום לדגש שחסר כאן בפ' הפועל.

לשם השוואה נציין כי רבי ישראל איסרליין בעל 'תרומת הדשן' כותב (פסקים וכתבים, סי' קפא): "וכן ראיתי כמה פעמים לפני רבותי ושאר גדולים שטעו הקוראים בדקדוקי טעמים, וגם בפת"ח וקמ"ץ סגו"ל וציר"י, אע"פ שגערו בו קצת, מ"מ לא החזיר מהן".

רבי ישראל איסרליין שהיה מגדולי אשכנז חי בין השנים ק"נ-ר"כ. כלומר, הוא נפטר לפני 557 שנה, והוא כבר מדבר על טעויות בין קמץ לפתח, צירי לסגול, מה שאומר שבזמנו ובמקומו כבר הבדילו בין הצירי והסגול, והחלפה ביניהם כבר נחשבה לטעות בקריאת התורה, אף שעדיין לא ראו זאת כדבר המפריע לעיכובא⁴¹.

ששה קולות

הטשטוש בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול מקבל הקצנה מיוחדת בספר השם של רבי אלעזר מגרמייזא (בעל 'הרוקח'), שם כתוב "ששת ימים וששה קולות כנגדם, אָ אַ אֵ אִ אֲ אֳ", סימן חטף הקמץ באות החמישית הוא כדי לציין את מה שמכונה היום 'קמץ קטן', כגון במילה 'פֶּל', ועוד נאריך בענין זה. אבל את הקמץ והסגול אין הרוקח כולל ב'שש התנועות' שלו משום שהם מצוינים על ידי הפתח והצירי. למעשה עצם העובדה שהוא מציין חמש תנועות זולת השוא – כבר מראה על המבטא ה'ספרדי' בן חמש התנועות. גם בספר סודי רוזי (ח"א, אות נ) כתוב: "כי בששה קולות משוררים לפניו". הוי אומר: במבטאו של 'הרוקח' לא היו אלא חמש תנועות (קולות) והשווא. כך הוא מציין גם בעוד מקומות, כשתמיד מצוין ל'חמשה קולות' או ל'ששה קולות' כשהכוונה גם לשוא.

ובפירושו ל'אשרי' שבפסוקי דזמרה, על 'כבוד מלכותך יאמרו'⁴³ מסכם הרוקח את מספר התנועות וכותב: "הרי מ"ט נקודות: י' פתחין אֶה, י"ב הברת אֵי, ב' הברת אֹ, א' הברת אָ. ה' הברת אִי, וי"ט חטף אָ, הרי רמז שהם מ"ט שערים". הרוקח מונה כאן את כל הקמצים והפתחים תחת כותרת אחת "עשרה פתחין אֶה".

זכרנו לחיים

בטור (או"ח סי' תקפב) כתב על תפילת 'זכרנו לחיים' הנאמרת בימים נוראים ובעשי"ת: "והר"מ מרוטנבורג היה אומר לְחַיִּים בְּשֵׁא וְלֹא לְחַיִּים בַּפֶּתַח כִּי לְחַיִּים מִשְׁמַע לֹא חַיִּים כַּדֹּאִיתָא בַּנְּדָרִים (י ע"ב) לְחֻלִּין כִּמוּ לֹא חֻלִּין".

כוונת הטור למשנה במסכת נדרים (שם) "האומר לחולין שאוכל לך, לא כשר, ולא דְּכִי... אסור". כלומר, מי שאומר לְחֻלִּין – יכולים דבריו להתפרש 'לא חולין'.

הב"ח שם מגיה: לא חולין שאוכל לך, וכן היא גרסת המפרש שם, וכך היא הגרסה במשנה שבמשניות. אבל מהרבה ראשונים שם רואים שגרסתם היתה לְחֻלִּין. כמו הטור דנן, וכן הרא"ש בפירושו שם: "לחולין שאוכל לך – הלמ"ד נקוד בפתח, והוי כמו לא חולין. וכן בתוס' שם: "לא גרסינן לא חולין", וכן בר"ן שם: "לחולין שאוכל לך, לכשר, לדכי, כולהו בפתחות הלמ"ד גרסינן להו" וכן ברשב"א, ריטב"א, תוספות רבינו ישעיה די-טראני ומאירי שם.

מדוע לְחֻלִּין נשמע 'לא חולין' בעוד שזה חולם וזה פתח? התשובה היא, שאין הכוונה ל'לא'

41. השוו זאת למשל ל"עסק" שעושים בימינו מקריאת 'זָכַר / זָכָר' בפרשת זכור.

42. מהד' ר"א אייזנבך, ירושלים תשס"ד, עמ' קפג.

43. פירושי סידור התפילה, מהד' הרשלר, ירושלים תשנ"ב, א, עמ' קמט.

בלשון הקודש⁴⁴ אלא לארמית שבה אומרים לָא בקמץ [וכן בשפה הערבית]. המדבר בהברה ספרדית שאינה מבדילה בין קמץ לפתח – אין הבדל בלשוננו בין לָא חולין ובין לחולין.

וכן מוכח מדברי התוספות רי"ד בנדרים שם (טו ע"ב אות ח): "הַקָּרְבֵּן שאוכל לך – אוקימנא בשלהי פירקא קמא כגון דאמר הָא קרבן, שמשך בהברת הה"א ומשמע דבחיי קרבן קאמר", מבואר בדברי התורי"ד שהמשיכה בהברת הה"א היא גורמת להפוך את ה' הידיעה למילה הארמית 'הָא', אבל בהברה אשכנזית אין די בזה אלא צריך גם לשנות את הניקוד מ-A ל-O, אך התורי"ד אינו מעיר זאת כי במבטאו לא היה ההבדל קיים⁴⁵.

נחזור עתה לדברי מהר"ם מרוטנבורג: מהר"ם הקיש מהגמרא הזו לאמירת 'זכרנו לחיים' שאם נאמר לַחַיִּים – יהא במשמע 'לָא חיים'. ונמצינו למדים אף אנו, שמהר"ם האשכנזי – כמו כל הראשונים שגרסו במסכת נדרים 'לחולין' בתיבה אחת [דלא כגרסת הב"ח], דברו במבטא בו הקמץ והפתח נשמעים אותו דבר, ולכן אין הבדל בין לָא חולין ובין לחולין, וכן בין 'לָא חיים' ו'לַחַיִּים'. ואכן בספר 'אשל אברהם' לרבי אברהם דוד וואהרמאן מבוטשאטש (אורח חיים שם) כתב על דברי הטור: "נראה שאין זה רק לפי סגנון שיחה של עם בני ישראל יצ"ו שבספרד, ששם היה הטור ז"ל, שהם קוראים קמץ כסגנון קריאתו פתח. גם נקודות קמץ הם קורים למה שאנו קוראים פתח, ופתח למה שאנו קורים קמץ, כמו שמשמע מפירש"י ז"ל על התוה"ק⁴⁶. וגם שהטור ז"ל כתב כן בשם מוהר"ם ז"ל – מ"מ להיותו קרוב לספרד היו קורין כן. מה שאין כן לפי סגנון קריאתו הברת פתח, כשקורים כן לַחַיִּים – אין שום חשש טעות לסבור על זה בחינת לָא, ולא מצינו כן בדברי חז"ל"⁴⁷.

כמו כן, כותב רבי שבתי סופר בסידורו המפורסם (הקדמה פרטית, סי' כט סעיף ג): "וידוע שבימיהם לא היו מבדילים במבטא בין פתח לקמץ" – דברים אלו הוא כותב על מהר"ם מרוטנבורג שהיה אשכנזי שבאשכנזים.

בולטת העובדה שהגאון מבוטשאטש ורבי שבתי סופר שכבר דיברו בהברה אשכנזית של ימינו⁴⁸, הבינו שלא שייך לטעות בין לַחַיִּים ובין 'לָא חיים', וה'אשל אברהם' תולה את פסקו של הטור בעובדה שהתגורר בספרד [לשם ברח יחד עם אביו הרא"ש מחמת המציק]. ואמנם יש להתבונן טובא בדברי ה'אשל אברהם', שכן גם אם נניח שהטור הגיע בילדותו לספרד ונתחנך על ברכי המבטא שם, ונדחק עוד ונאמר שהרא"ש אביו – שבוודאי ידע גם הוא מפסקו של מהר"ם מרוטנבורג – לא מצא אפילו לנכון להעיר שלפסק זה אין מקום לפי המבטא האשכנזי שבוודאי היה מוכר לו, אבל מהר"ם מרוטנבורג הלא התגורר בגרמניה כפי שמעיד שמו, והלא הוא מחדשו של פסק זה! כהאי גוונא כותב רבי יעקב עמדין בספרו 'לחם שמים' (פירוש למשניות) על המשנה בנדרים דלעיל:

הלמ"ד נקודה פתח לרע"ב. ואי לאו דמסתפינא, אמינא שזה בא משיבוש קריאת הספרדים

44. ראה שיטה מקובצת בנדרים (יא ע"ב ד"ה ואמר ר' אבא) שאם אמר הלמ"ד בחולם לא שייך לפרש את לשונו כ'לא חולין'.

45. התוספות רי"ד היה איטליאני, ושם למעשה לא השתנה המבטא מעולם ונשאר 'ספרדי' עד היום.

46. אגב דבריו מלמדנו הגאון מבוטשאטש את העובדה שעמדנו עליה; רש"י קרא לפעמים לפתח קמץ ולקמץ פתח.

47. דברים אלו תמוהים, שהרי מהר"ם מסתמך על משנת 'לחולין', ואם כן 'מצינו כן בדברי חז"ל'.

48. רש"ס חי במפנה המאות החמש עשרה והשש עשרה, והגאון מבוטשאטש מאוחר לו בהרבה.

שאינם מבדילים בין הברת קמץ להברת פתח. אכן לפי דרך הדקדוק, אין ענין לנקודת פתח הלמ"ד להורות על מלת לא אלא באומר 'לחלין' בקמץ הלמ"ד המשמשת, איירי תנא דידן, כי אז ודאי יש בכחה מלת 'לא' קמוצה, שהוראתה בארמית (שהיא שפת יושבי א"י בזמן התנאים, כמו שיש עדים נאמנים על זה במשנתנו ביחוד, ובכמה מקומות), בהיותם קרובים בהברה. אבל האומר הלמ"ד בפתח, ודאי אינו נאסר לבקיא הלשון, אלא לנלעג המדבר בלעגי שפה.

כלומר, היעב"ץ מציע לגרוס 'לחלין' בקמץ⁴⁹, שאז יהא משמעה אכן 'לא חלין'. אבל לחלין בפת"ח – לא משמע לו שיהא משמע 'לא חולין' אלא למדברים 'בלעגי שפה'. אמנם כמעט כל הראשונים פה אחד כתבו שהגרסה היא לחלין בפתחות הלמ"ד [והיעב"ץ בהגהותיו לש"ס בנדרים שם אכן תמה עליהם מדוע גרסו כולם לחולין בפתח]. הגדיל לעשות רז"ה (ר' זלמן הענא) בספרו 'שערי תפלה' (אות פו) שטען שאכן הגרסה היא 'לחלין' בקמץ אלא שהראשונים קראו לקמץ פתח לפעמים. ובאומרם 'פתחות הלמ"ד' כוונתם בעצם לקמץ. כפי שכתב גם הגאון מבוטשאטש. אמנם על כל פנים בדברי מהר"ם רוטנבורג והטור ודאי אין דבריו נכונים, שהרי הם דברו במפורש על 'זכרנו לחיים' שנשמע כמו 'לא חיים' והשוו זאת לסוגיה במסכת נדרים. גם מעוד ראשונים יש לסתור דבריו ואין כאן המקום להאריך.

ההבדל בין הראשונים לאחרונים בולט מאוד: אצל הראשונים, הן ספרדים והן אשכנזים, מדובר בענין פשוט שאין בו שום קושי, ואילו האחרונים האשכנזיים כבר מתקשים כיצד יתכן להחליף בין לחולין לבין 'לא חולין', ומתאמצים לפתור את הקושי בהסברים שונים.

ב. קמץ חטוף וחטף קמץ

אחד ההבדלים הבולטים בימינו בין דוברי מבטא אשכנזי ובין דוברי מבטא ספרדי הוא תחושת ההבדל בין הקמץ הרגיל, המכונה 'קמץ גדול' או 'קמץ רחב', ובין קמץ חטוף המכונה כיום 'קמץ קטן'⁵⁰, כגון במילים 'פל' או חֲנָנוּ. בעוד שהקמץ הרחב נהגה כתנועת A במבטא הספרדי, ואין הבדל בינו ובין הפתח, הרי שהקמץ החטוף נהגה גם על ידי הספרדים בתנועת O, היינו כמו החולם שלהם, או כמו הקמץ הרחב האשכנזי.

דוברי מבטא אשכנזי שאינם מתעניינים בדקדוק אינם מודעים בדרך כלל לעצם קיומו של הקמץ הקטן, שכן בהגייתם אין שום הבדל בינו ובין הקמץ הרחב⁵¹, אך אצל דוברי מבטא ספרדי מדובר בענין בסיסי ביותר, ובסידורים לעדות המזרח שמשיקיעים בנושא הדקדוק יש אף צורה מיוחדת לקמץ הקטן כדי שהקורא לא יחליף בינו לבין קמץ גדול במלים שאינן שכיחות כל כך. אף בסדרת הספרים 'סימנים' שכוללת תנ"ך, תיקון סופרים ותהלים, שהושקע בהם רבות מהבחינה הדקדוקית,

49. הצעה שהיא מוקשה כשלעצמה, בשלמא 'לחלין' בפתח – הלמ"ד נקודה כדרך ה' הידיעה, אבל אין שום סיבה לנקד הלמ"ד בקמץ, ונצטרך להניח שהמשנה מדברת על אחד שנכשל בלשונו.

50. אנו נעדיף להשתמש בכינוי 'קמץ חטוף' אף שאינו מוכר כיום כל כך, משום שהביטוי 'קמץ קטן' נתייחד בפי הראשונים לצירי, ובמאמר זה אנו נוגעים בו כמה וכמה פעמים.

51. למעשה דוברי המבטא ה'חסידי' ההוגים קמץ רחב כתנועת U, גם הם הוגים את הקמץ החטוף בתנועת O, אולם אין זה קשור לקמץ החטוף, אלא לעובדה שקמץ חטוף לעולם יופיע בהברה סגורה, ובמבטא החסידי הוגים כל קמץ בהברה סגורה בתנועת O, בין חטוף ובין רחב. לדוגמא: במילה 'אֶבְרָהָם' נהגה קמץ הרי"ש בתנועת U, וקמץ הה"א בתנועת O (avruhom), אף ששניהם קמצים רחבים.

יש סימון מיוחד לקמץ הקטן. אמנם, בסידורים של הוצאות 'אשכנזיות' – אף כאלו המשקיעות בנושא הדקדוק – אין זכר לקמץ הקטן, שכן כאמור, לאשכנזים אין הבדל של הגייה בין קמץ קטן לגדול⁵².

לאידך גיסא: מבחינת דוברי מבטא ספרדי אין בין קמץ חטוף ובין חולם שום הבדל הגייה⁵³, בעוד שאצל דוברי מבטא אשכנזי ההבדל גדול, כמו ההבדל בין קמץ רחב ובין חולם. לזהות הזאת שבין חולם ובין קמץ חטוף אצל דוברי מבטא ספרדי יש גם אפקט בכתיב המלא, הלא מנוקד; הם נוהגים לציין את הקמץ החטוף על ידי ו"ו, מכיוון שזו משמשת לציון החולם, והחולם זהה אצלם לקמץ החטוף. לדוגמא: המילים 'חוכמה' 'עורלה' 'קורבן' נכתבות בו"ו, משום שהקמץ בפ"א הפועל שלהם הוא קמץ חטוף. יתירה מזו! אף דוברי המבטא האשכנזי בארץ ישראל, משתמשים בו"ו הזאת במילים שאינן נמצאות (או כמעט שאינן נמצאות) בתפילה ובלמוד אך שכיחות בשפה המדוברת, כמו ציפורים, תוכנה, עוצמה, אובדן. הכתיב המנוקד של מילים אלו הוא צִפּוּרִים, תִּכְנָה, עֲצָמָה, אֶבְדָן, אבל כשכותבים אותן בכתיב לא מנוקד, מוסיפים ו"ו כדי לציין את הקמץ החטוף, משום שבדיבור היומיומי כאן בארץ, גם האשכנזים מדברים במבטא ספרדי, ואין להם הבדל בין החולם לקמץ החטוף. יושם לב לדבר מעניין: בעוד שאובדן נכתבת עם ו"ו גם על ידי אשכנזים, הרי את המילה קֶרֶבֶן שדומה לאובדן, דוברי המבטא האשכנזי כותבים בדרך כלל בלי ו"ו אחר הקו"ף, משום שהמילה קרבן מוכרת להם היטב מן המקרא והתפילה, שם היא מופיעה בכתיב חסר. כך גם עם המילים חֶכְמָה וְעֶרְלָה שמוכרות מן המקורות. לעומת זאת בציבור הכללי – שמבטאו ספרדי גם בתפילתו – רווח הכתיב המלא: קורבן, חוכמה, עורלה.

לאור 'אבן בוחן' זאת, נתבונן שוב אחורה, ונראה מה עולה מכתבי יד עתיקים ומלשונותיהם של חכמי התורה באירופה: האם הם מבדילים בין קמץ חטוף לחולם, כמו האשכנזים היום, או שמבחינתם החולם והקמץ החטוף הם שווים, ואם כן זו ראייה שמבטאם – 'ספרדי' היה. נפתח בדברי בעל 'ספר חסידים' משפייר שבגרמניה, שחי במאות ה-11-12. בסימן תתפ"ב הוא רושם הוראות שונות למי שבא לכתוב סידור תפילות, בין השאר: "ויכתוב אותיות מלאים, כי כותבים מלאים למי שאינו בקי. כגון כשרוצה לכתוב וטהר לבנו לעבדך באמת – יכתוב וטהר ליבנו לעבדך באמת; ליבנו מלא, לעובדך מלא; ושבת קודשך; אוהבי שמך, וכיוצא בזה". אין ספק שהוראות אלו מכוונות למי שדיבר במבטא ספרדי, שכן לדוברי מבטא אשכנזי של ימינו אין כאן תיקון אלא קלקול, כי אם יקרא הקורא 'לעובדך' הוא יהגה זאת לעוֹבְדְךָ בחולם העי"ן!⁵⁴ זאת ועוד: מדוע לא ציין

52. אמנם יש הבדל בין שני הקמצים לענין דגש חזק ולענין שווא נע, אבל כידוע גם הדגש החזק וגם רובי השווא הנע – אבד זכרם מפי האשכנזים, זולת מעטים שהנושא מעניין אותם. ולכן למעשה אין הבדל ביניהם.

53. זולת העובדה שזו תנועה גדולה וזו תנועה קטנה, אבל הבדל זה אינו מורגש אצל דוברי העברית בימינו, כשם שאין מרגישים הבדל בין חיריק מלא וחסר, שורק (או) וקובוץ (א), או אפילו קמץ רחב ופתח.

54. וראה כמה זרים הדברים לטעמו של ר' דוד שפרבר האשכנזי (חי בין השנים תרל"ה-תשכ"ב) בשו"ת 'אפרקסתא דעניא' (ח"ד, סי' שצב). בנו שאלו האם נכון לכתוב בכתיב מלא, כשהוא מסתמך בכך על דברי ה'ספר חסידים' הנ"ל. ר"ד שפרבר מעדיף את הכתיב החסר, וכותב: "הנה מדברי הספר חסידים סי' תתפ"ב שהבאת, אין ראייה מכרחת, דרבינו החסיד ז"ל מיירי מסידור התפלות שהיו בימיו בכתב יד בלי נקודות, והוא דבר המסור לפי המון עם העלול לטעות, לכן הוכרח לכתוב הכל מלא, וכולי האי ואולי, וכל שאפשר לתקן עלינו לתקן. והא ראייה, שהרי צוה שם לכתוב 'לעובדך' 'קודשך' מלאים וא"ו, מה שלדעתי אין לו מקום ע"פ חוקי הלשון, ואינו בכלל מלא. ועכצ"ל שיש לוותר על חקי הדקדוק כדי להסיר שגיאה יותר גדולה במובן המלה, דאי הוי כתוב בלא וא"ו, יקרא ההמוני לעבדך קדשיך, משא"כ בוא"ו, הרי החול"ם והקמץ

ריה"ח שיש לכתוב 'שְׁבוֹת קודשך' בו"ו אחרי הבי"ת? אלא שקמץ הבי"ת של 'שבת' הוא קמץ רחב, שהיה נהגה בפיו A, ולכן הו"ו הזאת כמובן אינה מתאימה. למדנו מכאן שני דברים חשובים: היה הבדל בין הקמץ הרגיל לקמץ החטוף, והקמץ החטוף היה כמו חולם, מה שמלמד אותנו גם על מבטא החולם באותה תקופה, שהוא כמו החולם הספרדי של ימינו.

הדברים שהבאנו מבעל 'ספר חסידים' מעניינים במיוחד, משום שיש לנו 'הוראות כתיבה' מפי אחד הראשונים, אולם למעשה מי שהציץ פעם בכתב יד של כל חומר עברי שיהיה, סידור, משנה, תלמוד, מדרש וכדומה, יכול לראות את הווי"ן האלו מבצבצות מכל פינה. הן נעקרו בעבודה רבת שנים של מדפיסים אשכנזיים, ועדיין נשארו מהן מלוא חפניים. אקח לדוגמא את פירוש רשב"ם על התורה, שנדפס לראשונה בשנת תרמ"ב על ידי דוד ראזין מכתב יד ברסלוי, בהקדמתו (עמוד XXXV) מתאר ראזין את הכתיב המלא שבכתב היד, ואלו הן הדוגמאות שהוא מביא שם לו"ו הנכתבת להוראת קמץ חטוף: בוקרו (בראשית א, ה), לשמורך (שם כח, טו), לצורכך (ל, לב), צלופחד (ל, לח), לשומרו (לב, ב), גופרית (שמות ט, יד), גודלך, קודשך (שם טו, טז), באוספך (ויקרא כג, מג). ראזין עצמו השמיט את כל הווי"ן האלו במהדורה המודפסת, משום שהוא סבר, בצדק, שלקורא (האשכנזי) תהיינה הווי"ן האלו תמוהות מאוד ודוקרות את העיניים. אבל סופרו של כתב היד, שכן השתמש בווי"ן אלו, ללא ספק מבטאו היה ספרדי, ולכן הווי"ן האלו לא הפריעו לו כלל.

העיבוד של ראזין הוא דוגמא למאמץ רב שנים של מדפיסים אשכנזיים שניפו בעבודת נמלים את כל הווי"ן האלו, שנראו להם מוזרות ביותר, ולכן נוסח הספרים שלנו כבר הרבה יותר 'אשכנזי' ממה שהיה בעבר, כפי שאפשר לראות מכתבי היד. דוגמא יפה למלאכה זו היא שם העיר בְּצֶרֶה הנמצאת באדום. הבי"ת שלה היא בקמץ חטוף, ורגילים לכותבה כיום בלא ו' אחרי הב', עד שדוברי עברית במבטא ספרדי טועים ואומרים 'בְּצֶרֶה'. למעשה זה קמץ חטוף והם צריכים לומר 'בּוֹצֶרֶה'. והנה בתלמוד בבלי דפוס ונציה (מכות יב ע"ב) מצוטט הפסוק "מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבוצרה" כך, בכתיב מלא, וכן בהמשך 'והוא גולה לבוצרה'. בדפוס אמשטרדם ת"ד כבר נמחקה הו"ו הראשונה של בוצרה, ובדפוס וילנא שלפנינו שתיהן אינן קיימות⁵⁵. את הכתיב המלא 'בוצרה' אפשר למצוא בעוד ספרים שסבלו פחות מקולמוסם של מגיחי ספרים, כמו בירושלמי (ברכות ג,

חטף המה אב ותולדתו, ואין בו זרות כ"כ, מה דעכשיו כשזכינו למעשה הדפוס עם הנקודות, שוב אין צורך לתיקון כזה".

ר"ד שפרבר סבור שהשימוש בו"ו לציון קמץ חטוף הוא 'נגד חוקי הלשון ואינו בכלל מלא', ואמנם לפי כללי הדקדוק אין לכתוב כאן ו"ו, משום שזו תנועה קטנה, אבל מאותה סיבה בדיוק אי אפשר לכתוב יו"ד אחרי חיריק חסר, ולא ו"ו אחרי קיבוץ, דבר שר"ד שפרבר עצמו במכתבו שם 'חוטא' בו. אלא שלאוזנו האשכנזי – הו"ו כסימן לקמץ חטוף היא דבר צורם. ואין צורך לומר שהצורה 'לעובדך' שרדה עד היום בספרים רבים לאחר כל הגהות המדפיסים. בחיפוש בתוכנת 'פרוייקט השו"ת' (גרסה 22) נמצאו 43 תוצאות של המילה 'לעובדך', עשר מהן במחזור ויטרי, ועוד שמונה בפירושי סידור התפילה לרוקח. וזה זולת יותר מאלף דוגמאות של 'לעובדה' 'לעובדו' 'לעובדם' וכדומה.

**עתיד שרז של רומי לטעו רכתי' מי זה בא מאדם חמוץ בנדים מבוצרת טעה שאינה
קולטת אל-א-בצר וחוא גוללת לבוצרה טעה שאינה קולטת אל-א-שונג וחוא מויד**

ו; שביעית ו, א; חלה ד, ד ועוד), או במדרש רבה בכמה מקומות. גם המילה 'קרבן' מופיעה בשכיחות גבוהה מאוד בכתבי יד של המשנה ושל הגמרא - עם ו"ו, קורבן.

הנה צילום ממחזור אשכנזי משנת ה' אלפים ב', המילה גְּדֻלָּה כתובה בו"ו, ואפילו מנוקדת בחולם על הו"ו! בעוד שהכוונה לקמץ חטוף. באותו עמוד, קצת לפני כן, כתוב "אומץך מלא כל הארץ" בו"ו חלומה, וגם כאן הכוונה אִמְצָךְ בקמץ חטוף.

לדור
ידיר נציר גדולך
קדושתך נקדש

וכאן תמונה ממחזור נירנברג, בו מצויה אותה תופעה:

נציר גדולך

מכל מקום, גם לאחר כל העבודה של המדפיסים האשכנזיים, הגמרא ורש"י ותוספות שלפנינו עדיין מלאים לאלפים בווי"ן שבאות להדגיש קמץ קטן ולא חולם, כמו "טובה צפורנך של ראשונים מכריסן של אחרונים" המלה צפורנך אינה נקודה בחולם כפי שניתן לחשוב, אלא צְפֹרְנֶךָ בקמץ קטן. והו"ו נכתבה כדי שיקרא הלומד המדבר בהברה ספרדית 'צְפֹרְנֶךָ' - ולא 'צְפֹרְנֶךָ'.

ועל זה הדרך עוד אלפי דוגמאות, כמו כותלו של חברו (ב"ב ריש פ"ב), עוביו של רקיע (פסחים צד ע"א), בין לאורכו בין לרוחבו (שבת לח ע"ב), ואינו יכול לתופרו יפה (רש"י שבת עג ע"א ד"ה על מנת לתפור), וכשכשה באוזנה (תוס' חולין לח ע"א ד"ה גועה), הוא ואחר מצטרפין להורגו אבל לא להורגה (סנהדרין י ע"א), לשומרו מן העכברים (שבת קנא ע"ב; רש"י בראשית ט ב), וכן הלאה...

תופעה זו מקיפה את כל ספרי חז"ל, מכילתא ספרא ספרי ומדרשים, אין ספר שאי אפשר למצוא בו מילים מן הסוג הזה - על אף שנעשתה כבר עבודת מחיקה רבתי כפי שכתבנו. הווי"ן האלו מוכיחות כולן על מבטא ספרדי, שכן לדוברי מבטא אשכנזי לא זו בלבד שאין הו"ו מועילה, אלא אף גורעת, אחר שמחמתה קורא הלומד חולם במקום קמץ.

ואכן למרבה האירוניה, היום רגילים הלומדים האשכנזים לקרוא את המלים האלו בחולם גמור. ולומר; צְפֹרְנֶךָ, עוֹיְבִיו, אוֹיְרְכוּ, להוֹיְרְגוּ, כך שהניקוד הזה גורם אצלם לשיבוש במקום לתיקון. ובספרים מנוקדים כמו סידורים - היא גורמת לצרות. כמו למשל בסליחה 'אמרנו נגזרנו לנו' (סליחה

עתיד שרו של רומי לטעות דכתיב מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה ג
לא בצר והוא גולה לבוצרה טוע' שאינו קולטת לא שוגג והוא מזיד היה טו

מהד' אמשטרדם ת"ד - הו"ו הראשונה נמחקה

מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה טועה שאינה קולטת
והוא גולה לבצרה טועה שאינה קולטת אלא שוגג והוא מזיד

מהד' וילנא תר"מ-תרמ"ו - גם הו"ו השניה נמחקה

נ"ו לשני של עשי"ת), כתוב: "רַגְלָנוּ כְּעֶבֶד רַב פֶּשַׁע וְסוֹרֶחַן, רַבָּה לְהִיטִיב רַב חֶסֶד וְסוֹלְחָן"; מתפלל אשכנזי יאמר סוֹרֶחַן וְסוֹלְחָן אך באמת הקריאה הנכונה היא סֶרְחָן וְסֶלְחָן בקמץ חטוף, דוגמת 'כִּי אַתָּה סֶלְחָן לְיִשְׂרָאֵל וּמַחְלָן לְשִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל' שבתפילת יום הכיפורים. הו"ו שלפנינו היא 'כתיב ספרדי' המתפרש אצל המתפלל האשכנזי בצורה לא נכונה.

לפעמים טעויות כאלו גורמות אף לשינוי המשמעות [ראה במסגרת על 'זכרנו לחיים']. כמו ברש"י במסכת שבת (פה ע"א ד"ה שמריחין): "סָרַס את התיבה ודורשה". אם נקרא דוֹרְשָׁה בחולם, יהיה פירוש הדבר שמישהו [נסתר] דורש את התיבה, אבל דְרָשָׁה בקמץ קטן הוא ציווי – דְרוֹש את התיבה, כמו 'וְאַכְלָה מִצִּידִי' (בראשית כז, יט) וכפי שמסביר רשב"ם שם: "וְאַכְלָה מִצִּידִי – חֲטָף קִמְץ, לִפִּי שֶׁהוּא לְשׁוֹן צוּוֹי, כִּמוּ אָכַל בְּשִׁמְחָה לְחֶמֶךְ (קהלת ט, ז)". דוגמא אחרת: "ומפני מה לא נאמר בה על פי ה' – מפני שגנאי הדבר לאומרו" (מו"ק כח ע"א), אם יקרא הלומד 'לְאוֹמְרוֹ' יתפרש שגנאי הוא הדבר למי שאומר אותו [אבל למי שלא אומר אינו גנאי], וזה כמובן אינו, אלא הפירוש הוא 'גנאי הוא לומר דבר זה', והקריאה הנכונה – לְאוֹמְרוֹ⁵⁶.

כמו כן "זכור את יום השבת לקדשו – זוכרהו על היין" (פסחים קו ע"א), מדובר כאן בציווי; זכור אותו על היין. והקריאה הנכונה היא זְכָרְהוּ על היין, אבל אם נקרא זוֹיְכָרְהוּ בחולם הרי זה יהיה לשון הווה, כמו בזמירות לליל שבת בפיוט המתחיל "יום שֶׁבֶת קוֹדֵשׁ הוּא, אֲשֶׁרִי הָאִישׁ שׁוֹמְרֵהוּ, וְעַל הַיֵּין זֹכְרֵהוּ" – אשרי האיש השומר את יום השבת וזוכרו על היין [ושם נראה שקרתה טעות הפוכה, וברוב הסידורים מודפס 'ועל היין זְכָרְהוּ' – ציווי⁵⁷].

ועל זו הדרך 'עורפהו כמטר' (תענית ז ע"א) – עָרוֹף אותו; 'עֲשֵׂה גָדִיל וּפּוֹתֵלְהוּ מִתּוֹכוֹ' (יבמות ה ע"א) – פְּתוֹל אותו; 'פורטיהו במקדש וכוונסהו בגבולין' (ירושלמי מע"ש פ"ג ה"ו) – פְּרוֹט אותו במקדש, וכוֹנוֹס אותו בגבולין; 'והנותר לבקר הראשון שהוא יו"ט הַמָּתֵן עד בקר שני שהוא חול ושורפו' (רש"י יבמות עד ע"א ד"ה בקר שני) – ושרוף אותו. כל הווי"ן האלו באות במקום קמץ קטן, וצריך לומר: עֲרָפְהוּ, פְּתֹלְהוּ, פְּרֹטְהוּ וכו'⁵⁸.

לסיכום, ההבדלה בין קמץ גדול ובין קמץ קטן או 'חטף קמץ' כפי שהוא נקרא בפי הראשונים הצרפתיים, מתאימה רק למי שמדבר בהברה ספרדית. לפי המבטא האשכנזי, אין שום הבדל הגייה בצורת הניקוד [למעט העובדה שזו תנועה גדולה וזו תנועה קטנה], ולכן הרעיון של הוספת ו"ו כדי להדגיש שמדובר בקמץ קטן, מוכיחה ברורות שמי שהוסיף ו"ו זו דיבר במבטא שלא הבדיל בין קמץ גדול לפתח, והיה צריך לסימן היכר מיוחד בקמץ הקטן. ולאידך גיסא – החולם והקמץ החטוף היו שווים אצלו, ולכן יכול היה להשתמש בו"ו לציון הקמץ החטוף.

56. וראה ריטב"א במסכת עבודה זרה (נג ע"א ד"ה אלא לאו לעבדה) העומד על הבדל זה, וזה לשונו: אלא לאו 'לְעִבְדָּה' למי שעתיד לעבדה – נראה דבדיוקא דלישנא שקלינן וטרינן, דמעיקרא סברי דלעובדה ולאוכלה הוא לשון פעל [כנראה יש לקרוא פֶּעַל, וכוונתו לצורת מקור; לעבוד אותה] כמו 'לְעִבְדָּה וּלְשִׁמְרָה' (בראשית ב, טו), והשתא מפרשי לה לשון פועל כלומר לְעִבְדָּה וּלְאוֹכְלָה במפיק, כמו 'אֲנִי ה' נִצְרָה' (ישעיה כז, ג).

57. הוי אומר: כאן היה מדפיס שראה לפניו 'זוכרהו' ומחק את החולם בחושבו שיש כאן קמץ חטוף, ועל זה הדרך בזמר 'מה יפית', שם אומרים "יֵין עָסִיס וּמֵן יְהִי לְזִכְרָךְ וּלְשִׁמְרָךְ" – לזכור ולשמור אותך, כך מודפס בזמירות, ולמען האמת צ"ל 'לְזִכְרָךְ וּלְשִׁמְרָךְ', היינו לאלו הזוכרים והשומרים אותך, אלא שהמדפיסים מחקו ו"ו זו בחשבם שמדובר כאן בקמץ חטוף.

58. במהדורת הש"ס המנוקדת של עוז והדר, שהיתה לי הזכות לייעץ לעורכיה ולהשתתף בכתיבת המבוא, הוחלט למחוק את כל הווי"ן האלו כפי שמבואר שם במבוא, משום שבעקבות הניקוד נעשתה הו"ו חריגה וצורמת במיוחד, והעין אינה סובלת צורות כמו 'כֹּתְלוֹ'.

נקודת חולם לציון קמץ חטוף

לא זו בלבד שבאשכנז נהגו לכתוב ו"ו עבור קמץ חטוף, דבר שהוא 'ספרדי' למהדריץ כאמור, אלא לפעמים אף נהגו נקדני כתבי היד של המחזורים האשכנזיים לציין נקודת חולם במקום קמץ חטוף. מלים כמו חֶכְמָה עֲרָמָה תְּכָנִית מְנוקְדוֹת במחזורים אלו חֶכְמָה עֲרָמָה תְּכָנִית. וכנ"ל קרבן קדשו אֶזְנֶךָ לַחֲפָשִׁי מִשְׁכָּנִי. מה שמוכיח בוודאות שלנקדנים אלו לא היה שום הבדל בין חולם לקמץ חטוף, בדיוק כמו במבטא הספרדי, ומבחינתם ניקוד חולם (O) היה ברור לקורא יותר מאשר ניקוד קמץ – שהיה יכול להטעותו בקמץ רחב שהוא הגה כ-A.

צילום ממחזור אשכנזי משנת ה"א ב' ובו מילת 'בְּשֹׁמְעוֹ' כתובה בו"ו ונקודה בחולם.

אומץ בְּשֹׁמְעוֹ כִּי תִשָּׂא אֶת רִאשׁוֹ חֵל וַיַּחַת אֶיךָ יוֹתָם
דְּרוֹשׁ לַעֲם אֲשֶׁר לֹא יָמַד וְלֹא יִסְפָּר אֵיבָכָהּ אֶל
אֶסְפָּרָם וְלֹא נָתַנִּי לְהַסְפָּר עֵינֵי קָרָם בְּנִיחָבוֹר לֹא חֶבֶט וּסְפֹר שֶׁב
וַיֹּשֶׁב אֶם הַיָּכָל לְסֹפֹר זֶרַעַם כַּחֲלוֹל יָמִים וְכֹוכְבִּים סְפֹרִים וַתֵּנִי
אֶיךָ אֶסְפָּרָם וְלַעֲדָר פָּרִים רַם חֵייה לֹא אֹת מִסְפָּרָם אֶיךָ
לְמִנִּיתָם וְלַעֲמִיד עַל סִפְרָם בִּיקוֹר רִאשֵׁי שְׁמִיתָם לַחֲשֹׁבוֹ י
וְעֵלָה וַמֵּרֶת מִיִּנְיָנָם בִּירֶד אֶת תְּעֵלָה יִקָּר שְׁלִישִׁי בְּתוֹכָם
לֹא הִיפָקֵד כִּי לְגִיּוֹן מִלֶּחֶם לְבָרִי נִפְקֵד רְשׁוֹם מִכֶּטֶז לְהַפְקֵד בָּם
בְּמִשְׁמֹרֶת הַקּוֹרֵשׁ יַעֲבִיאוּ וּפְקִידֵי נִמְנִים מִבֶּן חֹרֵשׁ
בְּשֹׁמְעוֹ אֹמֵר יִנְתְּנִי אִישׁ כֹּסֶף פֶּסַח פֶּמֶה יִתְרַעַה אֲשָׁכֹל הִי

מחזור אשכנזי משנת ה' אלפים ב' (1242), חילופי קמץ-פתח וצירי סגול [בכל השורה האחרונה יש צירי במקום סגול]. מילת

'בְּשֹׁמְעוֹ' כתובה בו"ו ומנוקדת בחולם

קמץ חטוף או חטף קמץ

המונח 'קמץ חטוף' שהשתמשתי בו לרוב במאמר זה, הוא מינוח של המדקדקים הספרדיים. הקדומים יותר כמו ראב"ע אמרו 'קמץ חטף', והמנחת שי התחיל לומר 'קמץ חטוף'. אבל רש"י, רשב"ם, ושאר ראשונים צרפתיים או אשכנזיים קוראים בקביעות לקמץ החטוף 'חטף קמץ', ביטוי שנראה מוטעה לכאורה, כי 'חטף קמץ' הוא ממשפחת החטפים, אחיהם של חטף הפתח וחטף הסגול, ואילו הקמץ החטוף הוא תנועה קטנה [ועל כן הוא מכונה בימינו 'קמץ קטן']. אמנם המנהג הזה אינו בכדי.

אילן אלדר מתעד בספרו⁵⁹ מנהג שמקורו בשיטת ניקוד הנקראת 'ניקוד ארץ ישראל-טברני'⁶⁰, לנקד קמץ חטוף בסימון של חטף קמץ (א) כדי להבדילו מן הקמץ הרחב. רד"ק מתאר ב'מכלול' מנהג זה: "ופעמים משתתפים עם הקמץ שוא להודיע כי הוא חטף"⁶¹. ר"ש פרחון במחברת הערוך

59. מסורת הקריאה הקדם אשכנזית (לעיל הערה 14), עמ' 40-43.

60. זה אינו הניקוד הטברני המוכר לנו.

61. דפוס ליק דף קלז ע"ב. דברי רד"ק שם תמוהים מאוד, כי הדוגמאות שהוא מביא הן של חטף קמץ גמור,

שלו⁶² סבור כי למעשה כל קמץ חטוף צריך להיות נקוד כך, ותמה באשר לצורות כמו 'ויקם' [שהקו"ף היא בקמץ חטוף]: "ואם תאמר: למה אינן קורין בקמץ ושווא כמנהג כל קמץ חטף? הוי יודע כי ספרים המדוקדקין בשב"א עם קמץ הן נקודין, ולפי שרצו מקצת סופרים להקל הטורח מעליהם, הפילו השב"א, לומר כי דבר ידוע הוא". גם רבי משה הנקדן כותב בספרו דרכי הנקוד והנגינות: "ודרך הספרים לנקוד קמץ תחת קמץ חטף במקום שיש אחריו מבטלי קמץ..."⁶³. בדור מאוחר הרבה יותר מתאר רבי שבתי סופר מנהג זה בהקדמתו לסידורו⁶⁴ כדבר פשוט, ואפילו ר' וולף היידנהיים שחי כבר עמוק בתוך תקופת האחרונים – מסמן בכתב ידו את הקמץ החטוף בסימון של חטף קמץ⁶⁵.

קמץ חטוף בצורת חטף קמץ, מתוך כתב יד 'המחזור המשולש' (לונדון 22413)

למעשה, לפי שיטת הניקוד הטברנית המקובלת היום בכל תפוצות ישראל – סימון זה אינו נכון, שכן חטף קמץ שקול כשווא נע לענין כל כללי הדקדוק, ואילו קמץ חטוף הוא תנועה קטנה הגוררת אחריה דגש חזק. לפי המבטא האשכנזי בימינו גם אין שום צורך להדגיש את הקמץ החטוף שמבטאו זהה בדיוק לקמץ הרחב, מה ששוב מוכיח שבזמן הראשונים היה הקמץ הרחב שונה במבטאו מן הקמץ החטוף והיה צורך להבדיל ביניהם על ידי סימן גרפי, לפיכך העדיפו הנקדנים שנהגו כך "להפסיד" את סימן חטף קמץ כדי ליצור הבדל בין קמץ חטוף לקמץ רחב. אולי בגלל זה קראו הראשונים לקמץ זה 'חטף קמץ', ולא חששו לכך שיש חטף קמץ גמור – השקול כשווא נע – שעלול להתערב בקמץ חטוף זה הנקרא בפיהם ומסומן בכתביהם כחטף קמץ גמור.

המדקדק ר' שלמה אלמולי בעל 'הליכות שבא'⁶⁶ מתקיף בחריפות מנהג אשכנזי זה, וכותב: "זה טעות נפלה בספרי אשכנז וצרפת ונתפשטה בכל הספרים הנדפסים והנעתקים מהם, אבל בכל

כמו "אני תרשיש" (מלכים א' י, כב); "חלי" (דברים כח, סא); "מעט צרי" (בראשית מג, יא). אבל מכל מקום הוא מתאר שם שהסיבה להוספת נקודות השוא היא כדי שלא יטעו בין קמץ זה לקמץ רחב, ובמקומות שיש סימן אחר [כגון שיש דגש באות שאחרי הקמץ] אין משתמשים בו.

62. מחברת הערוך, חלק שני, ערך מול. להלן הבאנו את תחילת דבריו.

63. לעיל הערה 28, עמ' ג, ובמהד' הנובר, עמ' 2. כוונתו היא שבמקום שברור שאי אפשר להיות קמץ רחב, הסתפקו הנקדנים בניקוד קמץ מבלי להוסיף לו את נקודות השוא. גם הוא רואה את הצורה אַ כצורה ה"טבעית" של קמץ חטוף. אלא, מסורת הקריאה (לעיל הערה 14), חלק א, עמ' 43 מצטט ממנו משפט נוסף על סוג הקמצים האלו: "וכן כל שם דבר מן השלמים, וכן שם העצם כמו קרבן וכד' וכן צלפחד וכד'." ואין לחוש אם הם קמוצין [כוונתו, בניקוד של קמץ רגיל] ברוב הספרים, כי כן דרך הספרדים לתת קמץ במקום חטף-קמץ במקום שיש מבטל קמץ (דהיינו שוא) אחריו". במקום זה הוא מייחס את הניקוד הטברני ל'ספרדים'. במהדורות הנובר ווילנא לא הצלחתי למצוא את הציטוט הזה (במהד' וילנא נמצאים הדברים בדף כד ע"ב אך ללא משפט זה), אך אלא מצטטם בשם מהדורת ש"ד לוינגר, בודפסט תרפ"ט, עמ' 51-52.

64. הקדמה כללית, פרק ג סעיף ב, מהד' נר ישראל, בולטימור תשס"ג, כרך ההקדמות, עמ' 22.

65. כך ראיתי בצילום הגהותיו לספר צחות של ראב"ע. ובחיבורו על החומש 'תורת האלקים' (בראשית כב, ג על 'לקחה זאת) הוא כותב: "ובספרי כתבי יד הקדמונים החטיפו כל קמץ חטף, כגון פל, אַכְלָכֶם (בראשית ג, ה), 'יעֲזֹב־אִישׁ" (שם ב, כד) ודומיהם".

66. מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ה, עמ' מח-מט.

ספרי ספרד המדוייקים אין... כי אם קמץ לבד".

כאמור, המנהג הזה לא התחיל באשכנז וצרפת אלא בארץ ישראל, וזלג אפילו לכתבי היד הטברניים העתיקים והחשובים ביותר, כמו כתר ארם צובה וכ"י לניגרד, המשתמשים ב'פטנט' הזה במספר מקרים: בכ"י לניגרד מנוקד 'יעֶכְרֶךְ' (יהושע ז, כה)⁶⁷, 'שְׁמֶרָה זֹאת' (דה"א כט, יח). ובכתר ארם צובה: חֶרְבוּ מֶאֶד (ירמיה ב, יב), וְשִׁדְדוּ אֶת-בְּנֵי-קָדֶם (שם מט, כח), מְשָׁכוּ אוֹתָהּ (יחזקאל לב, כ), זִכְרָה לְחֶסֶדִי דָוִיד עֲבָדְךָ⁶⁸ (דה"ב ו, מב). הניקוד הוא חטף קמץ, אבל הוא אינו באמת חטף קמץ, כי שום חטף לא יכול לבוא לפני שוא, אלא מדובר כאן בקמץ חטוף שהוא תנועה קטנה⁶⁹. אלא שהנקדן הטברני נזקק לה רק במקרים של קמץ ואחריו שוא, ואילו בספרים האשכנזיים היא התפשטה לכל קמץ חטוף, ואפילו שמה של התנועה נקרא בעקבות זה אצל רש"י ובני דורו בשם 'חטף קמץ', אף שלא מדובר בחטף קמץ אלא בקמץ חטוף.

קוריוז מעניין במיוחד נמצא במחזור נירנברג, שהוא מחזור תפילות אשכנזי שנסתיימה כתיבתו בשנת ה' אלפים צ"א, דהיינו לפני קרוב לשבע מאות שנה. בפיוט 'מי יוכל לשער כל הפקודים' (פיוט ד' בקדושתא לשבת שקלים), שם כתוב: "וְלִי מָה יִקְרוּ עָלֵי הַפְּקוּדִים", ויד מאוחרת יותר הגייה 'הפקודים'. המגיה לא רצה למחוק את האותיות, דבר שהיה משחית את יופי המחזור, לפיכך פתר את הבעיה בהגיהו רק את הניקוד. כיצד עשה? הוא הוסיף קמץ משמאל לשווא שמתחת הפ"א, וניקד הַפְּקוּדִים – הפ"א בחטף קמץ! כמו כן מחק את נקודת השורק בו"ו שאחר הקוף (ראה תמונה). לקורא אשכנזי בן ימינו לא הועיל הנקדן אלא להביאו לידי מבוכה, אבל לקורא במבטא ספרדי הרי זה כאילו ניקד 'הפקדים' בחולם הפ"א.

עֲלֵי הַפְּקוּדִים אֱלֹהִים
וְלִי מָה יִקְרוּ עָלֵי הַפְּקוּדִים וְשׁוֹרֵק
קִיִּים צִדִּיקִים וְקָדוֹשׁ
בְּשׁוֹמֵר כִּי תִשָּׂא

וַיֹּאמֶר יְחֹשֶׁעַ מֶלֶךְ עַבְדְּךָ
וְעַבְדְּךָ הַזֶּה בְּיוֹסֶתֶר וְיִרְגָּמוּ

יעכרך - כתב יד לניגרד

וְשָׁמַח בְּטוֹב יְחֹוָה אֱלֹהִים
אֶל מִשְׁבַּע פִּנְעִים שִׁוְחָה וְכֹרָה
לְחֶסֶדִי דָוִיד עֲבָדְךָ

זכרה לחסדי - כתר ארם צובה

לכל המקומות האלו יש מכנה משותף: היה אפשר להתבלבל ולחשוב את הקמץ לרחב, ואת השוא שאחריו לנע. לכן העדיף הנקדן לציין כאן חטף קמץ, מתוך הנחה שהקורא ידע שאין זה חטף קמץ אמיתי [כי אחריו לא יכול לבוא שוא] אלא מעין תחליף לקמץ חטוף.

בקידושין דף יח ע"ב ישנה סוגיא העוסקת במחלוקת שנחלקו התנאים בפירוש המילים 'בבגדו' ב'ה' (שמות כא, ח). רבי עקיבא מפרש זאת מלשון בגד, ואילו רבי אליעזר מפרש זאת מלשון בגידה. הגמרא מסבירה שרבי אליעזר סובר 'יש אם למסורת', דהיינו דורשים את המלה כמו שהיא כתובה ולא כמו שהיא נקראת. וכיון שלא כתוב בבגדו עם יו"ד המורה על חיריק אנו מפרשים אותה ככתובה בקמץ קטן, בבגדו. וכמו שמסביר רש"י שם: "למסורת - בבגדו כתיב ולא בבגדו. אין הברת חירק בלא יו"ד, ונקודה שתחת הבי"ת - במקום יו"ד משתמשת, אבל לפי מה שנכתב - היה לו לקרות חטף קמץ, בבגדו לשון בגידה. כמו שאתה קורא בשמעו את דברי האלה (דברים כט, יח)".

עצם שימושו של רש"י בביטוי 'חטף קמץ' כדי להבדילו מן הקמץ הרגיל, כבר מלמד על המבטא של בני דורו. לקורא האשכנזי בן ימינו אין צורך בהבחנה זו שאינה מועילה לו ממילא. לא היה לרש"י לכתוב אלא 'קמץ', שהרי אין לקורא האשכנזי שום הבדל הגייה בין קמץ חטוף לקמץ רחב. וקשה להניח שרש"י כיוון את דבריו למומחים לדקדוק שיבינו את ההבדל הרעיוני בין קמץ רחב לקמץ חטוף. (וראה גם רש"י בפירושו לבכורות לד ע"א ד"ה כיון).

חידוש גדול הרבה יותר טמון בדברי התוספות שם, המקשים על פירוש רש"י: "וקשה, היכי דייק שהמסורת לשון בגידה מדלא כתיב בבגדו ביו"ד? דאדרבה נידוק שהוא לשון פריסת טלית מדלא כתב בבגדו בוי"ו". בהמשך מביאים התוספות שם את פירוש רבינו תם שחולק על רש"י ומפרש: "ומסורת הוי לשון בגד דהיינו פריסת טלית. מדלא כתיב בבגדו בוי"ו או בבגדו ביו"ד"; כלומר, רבינו תם סובר שאם יש למלה שני פירושים - צריך היה לכתוב בתורה בבגדו בוי"ו כדי שלא יטעו! דברי התוספות מפליאים ממש, לשיטתם היתה התורה עצמה צריכה לכתוב 'בבגדו' בוי"ו, כדי להשמיענו שהבי"ת נקודה בקמץ חטוף, אף שבכל המקרא לא מצאנו כדבר זה⁷⁰.

אם מבטא הקמץ הגדול והקטן שווה כמו שהוא בפי האשכנזים, אזי לא יכולה וי"ו בשום אופן להיות ניקוד של קמץ קטן, משום שהקורא יבין אותה כמו חולם או שורוק, כיצד מציע רבינו תם שיהיה כתוב 'בבגדו' בוי"ו? אך הדברים מתאימים למבטא הספרדי.

ויקם לך

נעיף מבט על ספר שהתחבר לפני סוף האלף החמישי [כלומר, לפני כ-775 שנה] ושמו 'קונטרס בדקדוק שפת עבר'. שם המחבר הוא דוד, ומשערים שהוא רבי דוד מארץ יון המוזכר בספר 'ערוגת הבשם' לרבי אברהם ב"ר עזריאל, מרביתיו של ה'אור זרוע', שהתחבר אף הוא בתקופה הנ"ל. ר' אברהם ב"ר עזריאל עסק רבות בפירוש פיוטים ומטבע הדברים נזקק הרבה לעניני ניקוד ודקדוק, והיה לו קשר עם רבי דוד הנ"ל. נציין כי ר' אברהם ב"ר עזריאל היה ממדינת 'ביהם' הלא היא בוהמיה, החלק המערבי של צ'כיה, שבירתו היא פראג המפורסמת. כלומר, אשכנזי למהדריין. ר' דוד מתלונן עליו בקונטרסו כך: "ויקם לך (איוב כב, כח) נקמץ ויצא במלא פום. ור' אברהם ב"ר

70. יש לציין שמצאנו דבר דומה, כגון "בְּמוֹתֵי אֶרֶץ" (דברים לב, יג; ישעיה נח, יד; מיכה א, ג) לפי הכתיב, וכן "קְסוּמֵי נָא" (שמואל א' כח, ח); "אֶשְׁקוּטָה" (ישעיה יח, ד); "וְאֶשְׁקוּלָה לָהֶם" (עזרא ח, כה); אֶשְׁדּוּדִיּוֹת עֲמוֹנִיּוֹת (נחמיה יג, כג); אֲוֹנִיּוֹת (דה"ב ח, יח). בכל המקומות האלו נכתב כתיב מלא בוי"ו, כדי לציין תנועת חטף קמץ ולא חולם. אולם כאן אפשר שהכתיב משקף מסורת קריאה בחולם ממש, ויש כאן מחלוקת כתיב וקרי, כמו שהוא על פי רוב. ומכל מקום אין בכל המקרא דוגמא של הוספת וי"ו לאחר קמץ חטוף בהברה סגורה, דוגמת 'בבגדו בה'. הדוגמאות שהבאנו הן לאחר חטף קמץ.

עזריאל מזקני ביהם לא נזדמנה לו זאת הסברה, וכמעט שהחריב את הלשון לפי תומו, ואולם הטעתהו קריאת בני דורו שהם קורים בפתיחת פיהם וַיִּקֶּם, ולא במלא פום⁷¹.

ביאור הדברים: הקו"ף של וַיִּקֶּם נקודה בקמץ קטן [במבטא ספרדי היא נשמעת וַיִּקֹּם, ובאותיות לעז veyakom] שר' דוד מכנה אותו 'קמץ מלא פום', כלומר קמץ שהוא כמו חולם [הנקרא 'מלא פום' בפי הראשונים⁷²]. לבני דורו של ר' אברהם בר' עזריאל היתה מסורת לקרוא מילה זו בשני קמצים גדולים, שנשמעים כפתח במבטא ספרדי [דהיינו וַיִּקֶּם] ר' דוד קורא לזה 'פתיחת הפה' כפי שהקמץ הגדול נשמע במבטא הספרדי. ור' דוד חלק עליהם וסבר שהקו"ף נקודה בקמץ קטן ולא קמץ רגיל, כפי שאכן המסורת בידינו היום. ונראים הדברים שגם רש"י ידע מקיומה של צורת קריאה כזו, שכן על הפסוק הנ"ל בספר איוב הוא כותב: וַיִּקֶּם – כמו ויקום. דהיינו: קָרָא את קמץ הקו"ף כמו חולם, ולא כמו קמץ רגיל [המלה וַיִּקֶּם (בו"ו ההיפוך) כתובה במקרא יותר ממאה פעמים, ורש"י לא מוצא אף פעם לנכון להדגיש איך לקוראה, רק כאן הוא מעיר, כנראה משום שכאן היתה צורת קריאה זו, שרש"י – כמו ר' דוד – רצה להוציא ממנה].

לשם השוואה נביא את דברי ר"ש פרחון⁷³ ב'מחברת הערוך' שלו, המתאר תופעה כזו בדיונו בצורות על משקל וַיִּקֶּם, כגון "וַיִּשָּׁב אַבְרָהָם אֶל נַעֲרָיו" (בראשית כב, יט); "וַיִּגֵּר אַבְרָהָם בְּאֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים" (שם כא, לד); "וַיָּמָת אִיּוֹב" (איוב מב, יז) ועוד, וכותב עליהם "קמץ חטף במקום וי"ו⁷⁴... הא למדת כי חטף קמץ⁷⁵ במקום וי"ו, והקורא כל אלו המילות בלא חטף קמץ אלא כמו פתח – הרי זה טועה"⁷⁶. ר"ש פרחון דיבר כמובן במבטא ספרדי, אבל דבריו יכולים ללמד אותנו על הבעיה האופיינית לבעלי המבטא הספרדי במילים מן הסוג הזה.

למותר לציין, שכל טעות מסוג זה לא יכולה היתה להיווצר אלא אצל מי שמדבר במבטא ספרדי ויש בקריאתו הבדל בין קמץ חטוף לקמץ גדול. אבל אצל האשכנזים אין שום הבדל בקריאה והם קוראים את שני הקמצים של וַיִּקֶּם בדיוק אותו דבר. על מה אפוא היה לר' דוד ור"ש פרחון להתלונן? אך הדבר ברור, בני ביהם היו קוראים קמץ גדול כמו פתח, וממילא היו צריכים לומר 'וַיִּקֹּם' לפי דעת ר' דוד – אך הם אמרו את שני הקמצים כמו קמץ גדול.

ספר הפליאה

בספר הפליאה המיוחס לר' אביגדור קרא מפראג (חי לפני כשש מאות שנה) כתובים הדברים דלהלן (ד"ה וראה והבן שנחצבה הנקודה):

ודע כי השבא צורתו ב' נקודות זו על גב זו... וראה והבן שמשותף לעתים עם המלך הגדול שהיא הקמ"ץ והוא חסד עולם כענין וקמץ הכהן מלא קומצו, וכשמשותף – אז נקרא חטף קמץ, וממהר קריאתו ונשתנה הקריאה דרך עלייה כאלו ממהר לעלות אל המלך יושב על כסא – והוא החולם שהוא הכתר – לקבל ברכה משם⁷⁷.

71. קונטרס בדקדוק שפת עבר, מהדורת שמואל פוזננסקי, ברלין תרנ"ד, עמ' 21.
72. כיום עבר הכינוי 'מלא פום' לתנועת השורק, מעבר זה התרחש בערך בתקופת המהר"ל.
73. בן דורו של ראב"ע, יליד אלג'יריה שהיגר לאיטליה, שם חיבר את ספרו ועסק בהפצת דקדוק הלשון העברית.
74. כוונתו 'במקום חולם'.
75. הוא מערב בין שני המונחים, וכוונתו כמובן לתנועה הקטנה, קמץ חטוף, ולא לחטף קמץ ממש.
76. מחברת הערוך, חלק שני ערך מול.
77. ספר הפליאה, מהד' פרמישלא תרמ"ד, דף עד טור 1.

ר' אביגדור קרא מתאר את ה'חטף קמץ' שהוא ציור של קמץ ולפניו שוא (א) והוא מסביר שכשהשוא 'משתתף' עם הקמץ – מתמהרת קריאתו של הקמץ 'ונשתנה הקריאה דרך עליה' והוא 'ממהר לקראת המלך' שהוא החולם. תיאור זה מקביל במדויק למבטא הספרדי: הקמץ הרגיל איננו 'דרך עליה', רק משהפך לחטף קמץ [או קמץ חטוף] הוא נשמע כחולם והוא 'דרך עליה לקראת המלך יושב על כסא', דהיינו: משתנה בצלילו לחולם. לדוברי מבטא אשכנזי אין שום שינוי בצורת התנועה, אולי 'מתמהרת קריאתה' משום שמדובר כאן בחטף ולא בתנועה מלאה, אבל התנועה נשארת בגון הקמץ הרחב לגמרי.

זכרנו לחיים

הבאנו ראיות מכמה וכמה זוויות לכך שהקמץ החטוף והחולם היו לאחד באירופה בתקופת הראשונים. עתה נביא את התייחסות הפוסקים ליחס בין קמץ חטוף וחולם לאחר שינוי המבטא האשכנזי.

רבי אייזיק טירנא כותב בספר המנהגים שלו: "זכרנו לחיים – זכרנו בחטף קמץ לשון בקשה, אבל בחולם הוא [לשון] זוכר שלנו"⁷⁸, הערה זו מתייחסת מן הסתם למחזוריים שכתבו (או הדפיסו) 'זכרנו' בו"ו כדי לציין את הקמץ החטוף, אבל בתקופתו של ר' אייזיק (שחי במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה) זה כבר הפך לבעיה, והוא מסביר ש'זכרנו' פירושו 'זוכר שלנו', היינו 'זוכר אותנו', בעוד ש'זכרנו' בקמץ חטוף הוא בקשה לנוכח: זכור אותנו. הלבוש (או"ח סי' תקפב, סעיף ה) מביא גם הוא הוראה זו: "ויאמר זכרנו וכן כתבנו בחטף קמץ שהוא לשון בקשה, ולא יאמר זכרנו או כותבנו בחול"ם שהוא אינו לשון בקשה אלא שם התואר, זוכר שלנו או כותב שלנו". וכן חוזר המג"א בקצרה (שם סק"ד) "זכרנו כתבנו בחטף קמץ".

פוסקים אלו כנראה עוד הכירו מחזוריים שהיה כתוב בהם 'זכרנו' בו"ו, אולם רבי יחיאל מיכל אפשטיין, בעל 'ערך השלחן' (או"ח תקפב ז) כבר מתקשה בהבנת דברי המג"א: 'ומה שכתב זכרנו כתבנו בחטף קמץ – לא ידעתי כוונתו'; רי"מ הנמצא מאות שנים בתוך ההגייה האשכנזית החדשה אינו מכיר כלל צורה של 'זכרנו' בחולם, הסידורים והמחזוריים של תקופתו כבר אינם כותבים כך, ויתכן שגם המונח 'חטף קמץ' שבעצם מתכוון לקמץ חטוף, כמו הטרימינולוגיה האשכנזית הישנה – אינו מובן לו.

והנה דבר מדהים! ה'בית יוסף' שם מביא דעה הגורסת שבתפילת 'זכרנו לחיים' נכולל המילים 'מלך עוזר ומושיע ומגן' ישנן 68 אותיות, והוא מציין: "מזכרנו לחיים עד ומגן משכחת ס"ח אותיות כשיהיה זכרנו מלא בוי"ו בין זי"ן לכ"ף ויו"ד בין רי"ש לנו"ן, וכותבינו יהיה גם כן מלא מאות אחת, דהיינו וי"ו בין כ"ף לתי"ו או יו"ד בין בי"ת לנו"ן". ה'בית יוסף' שגדל כל ימיו על ברכי המבטא הספרדי הכיר צורות כתיב כאלו של 'זכרנו' 'כותבנו' והדבר לא היה זר לו, שהרי מבחינת מבטא זה, הקמץ החטוף והחולם חד הם, ולכן מבחינתו 'זכרנו' מתפרש יפה מאוד כבקשה – זכרנו. אבל הב"ח – האשכנזי – תמה עליו מאוד: "ולא נהירא! דצריך ליזהר שלא יאמר זכרנו בחול"ם, דאינו לשון בקשה, אלא פירושו זוכר שלנו, ויפסיד הכוונה וכמו שכתב במנהגים" (–היינו מנהגי ר"א טירנא שהבאנו)⁷⁹.

78. מנהגי ראש השנה, סי' קב, מהד' רש"י שפיצר, ירושלים תש"ס, עמ' פו.

79. תודתי נתונה לרב צבי אדלר מבני ברק שעורר אותי לכל סוגיא זו, ולרב הירש מייזלס שהפנה אותי לדברי הבית יוסף והערת הב"ח הנ"ל.

ג. איות תעתיקים

תעתיק (טְרַנְסְקְרִיפְצִיָּה בלעז) הוא העתקה של מילה משפה אחת, באותיות של שפה אחרת. כשאנו כותבים 'לונדון' בעברית אנו עושים תעתיק מהשפה האנגלית. זו היא דרך מצוינת לעמוד על הגייתה של המילה בפי הדובר, שכן בשפה המקורית קשה על פי רוב ללמוד מן הכתיב את הגיית עיצורי ותנועות המילה, במיוחד בשפות כמו עברית שבלי ניקוד קשה מאוד לדעת את התנועות. מסיבה זו, תרגום השבעים למשל הוא מקור לא אכזב המלמד אותנו כיצד היתה הגיית העברית בתקופה בה הוא נכתב.

נתפוס את המלה 'לונדון' שהזכרנו, הלמ"ד והנו"ן שלה מונעות בתנועה שהיא חולם במבטא ספרדי וקמץ במבטא אשכנזי. ובלועזית סימונה הוא O (London). כשאנו כותבים אותה באותיות עבריות אנו משתמשים באותיות ניקוד עבריות שישמשו כתחליף לאותיות הניקוד הלועזיות. ובאלו אותיות ניקוד מנקדים את לונדון? היום מנקדים אותה בו"ו ללא ספק. אבל אם נעיין בשותי"ם של רבותינו האחרונים מאירופה, נראה שהם כתבו תמיד 'לאנדאן'. וברור גם מדוע, מכיון שהם ביטאו את הקמץ כמו הברת O בלועזית, הרי שהם השתמשו באות הניקוד של הקמץ שהיא אל"ף. אבל אם היו כותבים לונדון אזי היה זה נשמע במבטאם כמו חולם, הוי אומר: לוֹנְדוֹן לפי ה'חולם' החסידי, או לְאֹנְדָּאָן לפי החולם של דרום גרמניה, או לִיִּנְדִּיין לפי החולם הליטאי. ולכן הם כתבו לאנדאן. לעומת זאת בתשובות של רבנים מארצות המזרח אתה קורא כמובן 'לונדון'.

כנ"ל בשמות כגון דוקטור, קומפוט, גורדון, סוכטשוב, ועוד הרבה. בכולם אתה מוצא בספרי שו"ת לרבנים אשכנזים⁸⁰ שהם כתובים באלפין במקום ווי"ן. דוגמת 'דאקטאר' 'קאמפאט' 'גארדאן' 'פאללאק' 'מיליאן' וכולי. ואף היום שכיחה צורת כתיבה זו אצל בני חו"ל שמדברים בעיקר אידיש, או אף בארץ, בחוגים שמקפידים להימנע מהשפעות העברית המודרנית.

דוגמא מצוינת לכך היא הדיון לגבי כתיבת השם 'גולדה' בגט. מעשה היה באלכסנדריה של מצרים בשנת תר"ן שיהודי תושב ברודי (הנכתבת כמובן 'בראדי' בספרי האחרונים) עבר להתגורר באלכסנדריה ושלח משם גט לאשתו שנשארה בברוד. את הגט סידר רבי אליהו חזן רבה של אלכסנדריה, ובאשר ששם האשה היה גולדא, כתב רא"ח 'גולדא' בו"ו אחר הגימ"ל. נצטט קטעים מתוך דבריו:

וראינו בכתב אחד מקרוביה שכתוב בה שם גולדא בוי"ו אחר הגימ"ל. וכן ראינו בספר הלק"ט (הלכות קטנות) בשמות הנשים שהובא בוי"ו אחר הגימ"ל, וגם הרב עזרת נשים הביאו בוי"ו אחר הגימ"ל, וכן כתב בס' נחלת שבעה סי' מ"ו בשמות נשים: גולדא – וי"ו אחר הגימ"ל, מהרמז"מ ורש"ל. ע"כ. וגם ראינו בספר בית שמואל בשמות הנשים באות ג' שכתב שבפולין יש לכתוב גאלדא באל"ף אחר הגימ"ל מפני שקורין הגימ"ל בקמץ. ובמקומות שקורין הגימ"ל בחולם יש לכתוב בוי"ו. ואמרנו שאולי בגאליציא קורין בחול"ם וע"כ כותבים בוי"ו... וגם כי לדידן בני ספרד שאין מנהגנו להניח אל"ף תמורת הקמץ [כוונתו כאן לקמץ אשכנזי] – אם נכתוב גאלדא באל"ף הקורא יקרא הגימ"ל בפתח ואז הוי ודאי שינוי השם⁸¹.

80. ולפעמים אף בשו"ת של רבנים ספרדיים אשר התכתבו עם רבנים אשכנזיים וכתבו את המלים הלועזיות האלו כפי שראו במכתבים שנכתבו אליהם.

81. שו"ת תעלומות לב, ח"ג, קונטרס אגרת שבוקין, סי' כא.

קיצורם של דברים, הרב חזן סבר שצריך לכתוב גולדא בו"ו משום שהיה מסופק שמא גם בברודי כותבים בו"ו כפי שראה בכמה ספרים, וכשהגיע הגט לרב דברודי, חכך הלה לפסול את הגט משום שאכן בברודי כתבו גאלדא באל"ף ולא בו"ו. רבי אליהו חזן שלח את השאלה לרבי שמואל סלנט רבה של ירושלים (שאגב, מכנה את רבי אליהו חזן 'מחותני') והוא פסק שבמקום עיגון יש להקל.

מתוך הענין אנו למדים שבפולין וגליציה היו כותבים גאלדא באל"ף. אלא שהיו מקומות בהם היו אומרים גולדא בחולם כפי שמעיד ה'בית שמואל' [כלומר, היו אומרים כנראה גאולדה בחולם דרום-גרמני⁸²] ושם כתבו גולדא בו"ו.

הספר 'הלכות קטנות' הוא של ר' ישראל יעקב חאגיז, חי בירושלים לפני כשלש מאות שנה, אז ודאי דברו שם במבטא ספרדי, הוא הדין בספר עזרת נשים לר' משה נ' חביב שחי באותה תקופה וכותב (שמות נשים אות ג) 'גולדא - שם זה מצוי פה ירושלים ת"ו בין האשכנזיות וקרו גולדא הגימל בחולם'. כמובן שלפי מבטאו הספרדי היה זה חולם, בעוד שבשביל אשכנזי היה זה קמץ. ועיין בשו"ת אבני חפץ לר' אהרן לוי⁸³ (סי' פט, ט) שתמה על בעל 'דברי חיים' ו'שערי דעה' שכתבו 'זיגמונד' בעוד שצריך לכתוב לפי דעתו 'זיגמאנד' - "כי אין תורת לשון עברית סובלת ו"ו להוראת הקמץ". מחבר זה כמובן מדבר בהברה אשכנזית, ולדידו אי אפשר לציין את תנועת ו - שהיא מבחינתו קמץ - עם ו"ו.

לסיכום: רבנים אשכנזיים שכותבים שם לועזי המכיל את התנועה ו, משתמשים באל"ף, משום שהיא האות הרגילה בתודעתם עבור תנועה זו. אבל רבנים מארצות המזרח משתמשים בו"ו, כמו שראינו ביחס לשם גולדא, ושאר הדוגמאות שהבאנו. כעת נשאלת השאלה כיצד נהגו הראשונים לכתוב את השמות הלועזיים שיש בהם תנועת ו, האם באל"ף או בו"ו. הממצא ישליך לנו על מבטא לשון הקודש שהיה שגור בפיהם. ובכן, עד כמה שידי הגיעה, צורת הכתיב הזאת לא קיימת בספרי הראשונים כלל, אלא הו"ו נכתבת לציון החולם. כמו לונדון שכבר עסקנו בה והיא מוזכרת בשו"ת הרשב"א (ח"ג סי' ג) עם ווי"ן ולא עם אלפי"ן. וכן הרבה ערים צרפתיות המוזכרות אצל בעלי התוספות, שכתיבן הלועזי הוא עם האות ו - שהיא כאמור הברת הקמץ האשכנזי. נביא רשימה קצרה של הערים בכתיבם אצל בעלי התוספות ובכתיבם הלועזי: אורלייניש (ORLEANS), אניוב (ANION), בונא (BONN), גורניש (GORNISH), לונדריש (LONDON), נרבונא (NARBONNE), פונטייזא (PONTOISE), קורביל (CORBIEL), רוטנבורג (ROTHENBURG). רומי (ROME)⁸⁴.

דוגמא נוספת: בשו"ת מהרי"ל החדשות (לח) [שמחברו רבי יעקב מולין חי באשכנז לפני כשש מאות שנה] מציין מהרי"ל את העובדה שהאות קו"ף נהגית אצל הגוים בפיי"ן (פּווארְיָה) כמו צד"י. והוא מביא דוגמא לכך מהביטוי 'ראש עגל' שהיה נקרא באשכנזית 'קאלבס קופ' (Kalbs kopp) והגויים האלו אומרים אותו 'צאלבס צופ'. כמובן אם היה הביטוי הזה נכתב בספרי אחרונים הוא היה נכתב 'קאלבס קאפ' [את שם המשפחה קאפ בכתיב הזה אנו יכולים לראות עד היום], אבל מהרי"ל כתב 'קופ' דבר המתאים למבטא ספרדי.

82. כפי שנשמעת עד היום המילה 'גולד' אצל דוברי אנגלית.

83. נולד בפשמישל שבגליציה בשנת תר"מ, מראשי אגודת ישראל וממנהיגי היהודים בפולין, רבה של סמבור ושל ריישא (Rzeszów). נספה בשואה בתאריך ו' בתמוז תש"א. לענייננו, אשכנזי מן הדור האחרון.

84. הכתיב הלועזי מועתק מספרו של פ' תרשיש, אישים וספרים ב"תוספות", ניו יורק תש"ב.

מלים עבריות בכתב לועזי

באותו אופן אנו יכולים לעמוד על המבטא גם דרך מלים עבריות שנכתבו בצורה לועזית. שכן שוב, הצורה בה תיכתב המלה הלועזית יכולה ללמד אותנו איך הכותב הגה אותה. כך למשל אנו יודעים שהתרגום היוני של התורה המכונה 'תרגום השבעים', נכתב על ידי מי שדיבר במבטא ספרדי. זאת כיון ששמות של מקומות ואנשים בדרך כלל אינם מתורגמים ליוונית אלא נכתבו בעברית (כמו בתרגום אונקלוס) ובאותיות יווניות. הרי שאם הכותב דיבר במבטא אשכנזי, הוא היה צריך לכתוב את אַבְרָהָם - AVROHOM. ולהשתמש באות הלועזית O כדי לנקד את הקמץ. אבל בפועל מנוקד הקמץ עם A שנשמעת כמו פתח. וכן בשמות כמו אֶלְעָזָר - ELAZAR, קֶדֶשׁ - CADES, תְּרַצָּה - THERSA⁸⁵, בָּשָׁן - BASAN ועוד [כלומר, הכתיב שם הוא כמו אֶלְעָזָר, קֶדֶשׁ, תְּרַסָּה, בָּשָׁן]. וראה על כך במכתבו של הרב ר' שבתי בוחבוט רב העיר ביירות לרבי עובדיה הדאיה בשו"ת ישכיל עבדי (או"ח, ח"ב, סי' ג).

אמנם אם נעיין היום איך כותבים האשכנזים באנגלית מלים עבריות במבטא אשכנזי, הרי הם כותבים חֶתֶן Chosson (חותן), סְפָרִים - SEFORIM (סְפּוּרִים) וכדומה. הרי אומר, הם משתמשים באות הלועזית O כדי לנקד את הקמץ ולא ב-A שהיא עבורם ניקוד של פתח.

מתרגום השבעים נדלג לוויכוח המפורסם שנערך לפני קרוב לשמונה מאות שנה בין רבי יחיאל מפריס שהיה בסוף דור הראשונים, לבין המומר דונין הידוע לשמצה. ובכן דונין זה כתב עבור השלטונות סקירה על התלמוד שהיתה כתובה כמובן בלועזית. תזכיר זה נשתמר עד ימינו, והמלים העבריות שצוטטו בו נכתבו בהברה ספרדית⁸⁶. הוא כותב שם למשל את שמות ששה סדרי משנה, היינו זרעים מועד נשים ישועות (הוא סדר נזיקין) קדשים טהרות. והוא מאיית אותם כך; ZRAYM (זֵרָאִים), MOHED (מוֹהֵד), NASSYM (נָשִׁים), JESSUHOZ (יְשׁוּהוֹז⁸⁷), KAZASSIM (קֶדֶשִׁים⁸⁸), TEAROD (טְהָרוֹד). וכמו כן יש שם עוד מלים רבות אותן הוא מנקד בהברה ספרדית, דוגמת פְּרִשָּׁה, רִבְנָן, עֲבוֹד-זָרָה, סְדָרִים, פְּרָקִים, הֶלְכָה, מְלָאכָּ-מֹות.

מלבד עניין הניקוד, ישנם דברים נוספים הניתנים ללמוד מתעתיקים כאלו; האות הלועזית Z שהוא כותב במקום תי"ו ודל"ת רפות מלמדת אותנו שבאותם זמנים עדיין ביטאו במלים מסוימות את הדל"ת הרפה שנשמעת דומה מאוד לזי"ן, ולכן הוא כותב קֶזֶשִׁים, עֲבוֹזֶזָה, סְזָרִים⁸⁹. כמו כן המלה 'הלכה' אותה הוא הגה בכ"ף דגושה שלא כמו היום. אבל לעניננו, העובדה היא שהוא מנקד בקביעות את הקמץ באות A, והיינו שבדורו היו הוגים אותה כפתח. לעומת זאת, כשגויים בני ימינו מתעתיקים מילים ששמעו במבטא אשכנזי, הם מתעתיקים את הקמץ כמובן בתנועת O.

85. והיינו השם תְּרַצָּה הנהוג עד היום בין הגויים. כאן רואים גם כן שהצד"י בפי המתרגם היתה כמו אצל התימנים, היינו סוג של סמך קשה.

86. הציטוטים מובאים ממאמרו של ילון 'הגייה ספרדית בצרפת הצפונית', עמ' 20, ראה לעיל הערה 14.

87. בתי"ו רפה, ולכן הוא מציין אותה עם האות Z.

88. הקו"ף של קדשים מנוקדת בתנועת A, דהיינו קמץ רחב, כמו שהוא מנוקד בתורה כשאין ה' הידיעה לפני מילת 'קדשים' (ראה לדוגמא שמות כט, לז; ל, י).

89. אבל לא בכל המלים, הדל"ת של מועד דגושה אצלו וכן טְהָרוֹד שהוא מסיים אותה בדל"ת דגושה במקום בתי"ו. תופעה זו של דל"ת במקום תי"ו היתה קיימת בלשונם של יהודי אירופה עד טרום השואה. ואפילו היום אנו אומרים דָּלָד במקום דל"ת.

ד. טעויות ניקוד

בדרך כלל ישנה בדיבורו של כל אדם 'טביעת אצבעות' המורה על מוצאו. כל אחד מאיתנו ישים לב בקלות למבטאו של ערבי – אף אם זה ידבר עברית רהוטה. כמו כן, לעברית של יוצאי חו"ל הנמצאים בארץ יש אקצנט אופייני ששונה מהעברית של ילידי הארץ. וכך האנגלית שבפי הישראלים 'מסגירה' אותם מיד כשהם מדברים בה בארצות דוברות אנגלית.

לפי אותו רעיון אפשר ללמוד הרבה מטעויות כתיב. גם לטעויות או לסוג כתיב מסוים – יש קשר למבטאו ואפילו לסביבתו החברתית של הכותב. הדוגמא הבולטת ביותר היא בכתיבת ילדים; ברבות הימים נשתכח מבטאן הנכון של אותיות רבות, ובעברית המדוברת אין הבדל בין ק' לכ', בין ט' לת', ובין ו' לב' רפה. אצל האשכנזים אין הבדל בין א' ע' וה', ובין כ' רפה לח'. לכן ילדים טועים בין האותיות הללו פעמים רבות.

אפילו אצל מבוגרים שכבר מיומנים בכתיבה תמה – עדיין אפשר "לתפוס" טעויות המלמדות על המבטא שהם מדברים בו, או אפילו על הידע הכללי שלהם. דוגמא טובה היא הבדלי הכתיב הקיימים בין הציבור החרדי [ובפרט זה הדובר מבטא אשכנזי] לציבור הכללי; את המלה 'שחיתות' יכולים לכתוב בציבור הכללי עם ט' – שְחִיטוֹת. טעות זאת לא תתרחש אצל דובר במבטא אשכנזי, כי הת' הרפה אינה דומה אצלו במבטא לט'. נכון אמנם כי בדיבור היומיומי גם האשכנזים מדברים במבטא ספרדי ואינם מבדילים בין ת' רפה לט'. ובכל זאת, העובדה שבתפילה ובלמוד [בהם משתמשים האשכנזים במבטא המסורתי שלהם] קיים הבדל ביניהן, גורמת לכך שבתודעתו של הכותב 'חקוקות' האותיות הללו בנפרד ואין טשטוש ביניהן. לפיכך הטעות הזאת לא תחדור אליהם. כך ביחס למלה 'סטירת לחי'. בציבור הכללי היא נכתבת לפעמים 'סתירת לחי' מהסיבה דלעיל.

דוברי המבטא החסידי, שאינם מבדילים בהגייתם בין שורק וחיריק, נוהגים לבלבל ביניהם גם בכתיבם, ולכן אפשר למצוא אצל מחברי ספרים כאלו טעויות רבות של החלפת שורק וחיריק, כגון 'בא לכאן ותלמידו בידו' במקום 'ותלמודו בידו', 'תלמוד ותיק' במקום 'תלמיד ותיק', 'ריבית קציצה' במקום 'ריבית קצוצה', וכהנה רבות מאוד⁹⁰.

מאותה סיבה, נקדן המדבר במבטא ספרדי עשוי להחליף בטעות בין קמץ לפתח, ובין צירי לסגול. לעומת זאת, האמונים על מבטא אשכנזי לא יטעו בזה כי אם על דרך החריגות והזרות, שכן בהגייתם יש הבדל ברור בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול.

דוגמא מובהקת לעוצמת השפעת ההיגוי על התפיסה אפשר לראות בספר 'ראש דוד' לחיד"א שם הוא מביא פירוש מה'חכם צבי' על הפסוק בספר מלכים (א ג, כו) "וַתֹּאמֶר בִּי אֲדֹנִי תָנוּ לָהּ אֶת הַיָּלֹד הַחַי וְהַמֵּת אֶל תַּמִּיתָהּ". החכם צבי פירש: ואל תמיתו את הילד החי הזה, והחיד"א תמה עליו שהרי 'והמת' מראה בבירור שמדובר כאן על הילד המת ולא החי !!! כלומר: החיד"א קרא וְהַמֵּת אֶל תַּמִּיתָהּ ! זה לשונו: "גם מה שפירש במ"ש 'והמת אל תמיתוהו' – לא שמיע לי. ויגיד עליו רעו מ"ש שלמה הע"ה בסוף 'והמת לא תמיתוהו', דמורה דקאי על הַמֵּת ממש, דהא כבר ידע שזו אמו ודאית. וא"כ 'והמת' קאי לילד מת"⁹¹. לכן הולך החיד"א ומפרש שם פירוש ארוך שמתוכו

90. קוריוז משעשע מופיע בספר 'פרדס יוסף' (אמור, אות מ' ד"ה מספרים) הכותב על 'גאון אחד שלא רצה לקבל רבנית, ואשתו הציקה מאוד שיקבל רבנית, ואמר לה אם תקנה לי אתרוג הדר אז אראה אם לקבל הרבנית'... הכוונה שם כמובן ל'רבנות'.

91. מנטובה תקל"ו, דף קמח ע"ב-קמט ע"א.

עולה במפורש שהוא קרא וְהֵמֶת כמו וְהֵמֶת, והיינו ששלמה הציע שיגזרו גם את הילד המת [וזהו פירוש 'להמית את המת'] יעויין שם.

בהגהות 'פאת הראש' שהודפסו בסוף 'מחזיק ברכה' (חלק יו"ד עמ' קיג בהגהה לספר שופטים) הוא חזר בו וכתב: "שיטה י"א⁹² המורה דקאי על המת וכו' – את זה כתבתי אגב שטפאי, והוא טעות. כי יונתן נ' עוזיאל תרגם 'ומקטל לא תקטלוניה'⁹³ והוא נראה יתר⁹⁴ אך לא קאי על המת. ובכן צריך לתקן כל ענין זה, דפירוש הנז' לא יתכן בדברי שלמה הע"ה, ודרכי צריך לתקנו על פי זה, ומה שדקדקתי בסמוך וכתבתי 'והפשוט וכו' – הכל נמחק.

הפלא העצום הוא שגם כעת לא חזר בו החיד"א מחמת הניקוד אלא מחמת דברי יונתן שתרגם גם הוא את 'והמת' בצורת המקור. אינני יודע אם לפני החיד"א עמד ספר מוטעה, או שהוא ציטט מזכרוננו, אבל על כל פנים, טעות זו אינה אפשרית אלא במבטא שאינו מבדיל בין קמץ לפתח⁹⁵.

ומכאן לענייננו, כתבי יד אשכנזיים מנוקדים מימי הביניים מלאים כרימון בחילופי קמץ-פתח וצירי-סגול. מלים כמו דָּבָר יכולות להופיע בכתבי יד כאלו בארבע צורות: דָּבָר דָּבָר דָּבָר.

ב'סידור טרוייש' נמצאות לדוגמא הפסקאות הבאות (מתוך הברייתא 'רבי ישמעאל אומר'): כָּל דָּבָר שֶׁהִיָּה בְּכָלֵל וַיֵּצֵא לְטַעוֹם טַעַם שֶׁהוּא כְּעֵנִינוּ... וַיֵּצֵא לִידוֹן בְּדָבָר הַחֲדָשׁ אִי אֶתְהָ רִשְׁאִי... (מתוך מוסף של שלש רגלים): בְּבֵית הַגְּדוֹל וְהַקְּדוֹשׁ שֶׁנִּקְרָא שֶׁמֶךְ עָלָיו. מִפְּנֵי הַיָּד שֶׁנִּשְׁתַּלְּחָה בְּמִקְדָּשְׁךָ. יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ... מֶלֶךְ רַחֲמָן. שֶׁתִּשׁוּב וְתִרְחַם עָלֵינוּ מְהֵרָה. (ומפרקי אבות): שְׁלִי שְׁלֹךְ וְשְׁלֹךְ שְׁלֹךְ⁹⁶.

לא נכביר בדוגמאות, ונציין רק שיש אלפים כאלו במחזורים אשכנזים וצרפתים⁹⁷. כל אלו יתנו עדיהם שהמחזורים האשכנזיים האלו נוקדו על ידי מי שהקמץ והפתח היו שוים בשבילו, ולא היתה לו שום קפידא היכן לשים קמץ והיכן לשים פתח, כמו עם הצירי והסגול.

טעויות ממין זה מוכיחות גם כן שלא היה אפילו הבדל זעיר בין הקמץ והפתח אצל אותם נקדנים [על אף שגם מדקדקי הספרדים מודים שיש ביניהם הבדל כל שהוא], שכן אם ההבדל הזה היה מורגש אצלם בדיבור, הם לא היו טועים בצורה כה גורפת.

האמת היא שאפילו במחזורים מתקופות מאוחרות יותר כשהמבטא האשכנזי כבר היה קיים – עדיין רואים במחזורים שגיאות רבות מהסוג הזה, כנראה ירושה מהדורות הקודמים, ועבודה מרושלת של מדפיסים. לדוגמא במחזור שהודפס באויגשפורג שנת רצ"ו מצאתי את המלים יוֹחֲנָן,

92. שורה 11.

93. ולפי פירוש החיד"א הוא היה צריך לתרגם 'וקטילא לא תקטלוניה'.

94. איני מבין מדוע התפלא רחיד"א על צורת מקור זו שיש כמותה מאות ואלפים בתנ"ך. נראה שהמילים 'אל' ו'לא' המופיעות בין 'והמת' ובין 'תמיתוהו' גרמו לו לתפוס את 'והמת' שלא כצורת מקור. ואמנם צירוף כזה של 'מקור+לא+פועל' נדיר יחסית במקרא, אך עדיין אפשר למוצאו, דוגמת "וְאָכַל לֹא תֹאכְלֶהוּ" (ויקרא ז, כד), "וּמָכַר לֹא תִמְכְּרֶנָּה" (דברים כא, יד), "וְלִכְוֹד לֹא יִלְכּוֹד" (עמוס ג, ה), ואף בנדון דנן מצאנו "וְהֵמֶת לֹא נִמְיֵתְךָ" בדברי בני יהודה לשמשון (שופטים טו, יג), ושם אי אפשר בשום אופן לפרש כפי שרצה החיד"א לפרש כאן. ובכן, צריך עיון.

95. וראה בשו"ת 'תעלומות לב' של הרב אליהו חזן (ח"ג סי' יט אות ג) שציין לטעות זו של החיד"א, ומשם לקחתי דוגמא זו.

96. סדר טרוייש, כ"י שוקן, הובא ב'עניני לשון' לחנוך ילון, ח"א, עמ' 19.

97. ראה אצל אלדר (לעיל הערה 14), עמ' 16-32.

נח, נע⁹⁸, עמדה, שבת⁹⁹, בבל, ונאמן, ונחמד, ואדיר, ומתוקן, ומקובל, ויפה. ובמחזור שהודפס בהאנוי שנת שע"ו כתוב: מדע, לפיכך, מאכל, אשם מצורע ואשם תלוי, הפסח אינו נאכל, בנין אב, כלל ופרט וכלל, קדיש לעלם ולעלמי עלמא. מבושל, אבל, חייב, נהדר, ועוד. והנה דוגמא משעשעת מסליחות דפוס פיורדא שנת תק"ט; ב'לך ה' הצדקה' אומרים את הפסוק הלקוח מתהלים (עד, יד): "אתה רצצת ראשי לוינתן תתננו מאכל לעם לציים" – אבל בסליחות הנ"ל נוקד: 'תתננו מאכל לעם¹⁰⁰ לציים'; טעות אופיינית של מי שהצירי והסגול שוים אצלו.

הרב אהרן גבאי הראה במאמרו¹⁰¹ שבפירוש רבינו אברהם מן ההר – מפרובנס [היא פרובינצא] שבדרום צרפת – למסכת נדרים, ניקד בכת"י קדשו תיבת יצא בשני פתחין (וכמו שכתב המו"ל במבוא) אע"פ שצריכים להיות מנוקדים כמובן בקמץ

ה. חריזה

אחד ממכתמיו השנונים והקולעים של ראב"ע הוא "לא תחרוז בשור ובחמור. כי השור ירעה במישור, והחמור – בהר המור". כלומר, המחבר שיר צריך להיזהר שכל ההברה האחרונה תהיה זזה, חריזת 'שור' צריכה להיות עם 'מישור' ולא עם 'חמור', אף שבשני המקרים יש חולם ואחריו רי"ש, לא די בזה. ואכן רוב הפיוטים שחיברו פייטני ישראל, החל מהקליר וכלה בפייטני אשכנז, הקפידו על הכלל הזה, ואף על כללים יותר מורכבים ממנו. לפיכך אחד הדברים התמוהים הוא החריגה של פייטנים אשכנזיים הנוהגים לחרוז כסדר קמץ עם פתח, וצירי עם סגול.

בהברה אשכנזית אי אפשר לחרוז, למשל, 'היקר' עם 'היה קר', זה מצלצל לגמרי לא טוב. אבל המדבר בהברה ספרדית אינו חש שום קושי בחריזה זו, והמילים נשמעות ממש אותו דבר. על זה הדרך אי אפשר לחרוז צירי עם סגול בהברה אשכנזית כיון שהצירי נבדל הבדל גדול מן הסגול בכך שנספחת אליו יו"ד נחה [אי] להבדיל מן הסגול שאין בו שום הברת יו"ד. אם רבותינו שבאשכנז היו מדברים בהגייה שלנו היום, היינו מצפים שלא יימצאו בחריזתם שילובים של קמץ-פתח וצירי-סגול, כשם שאי אפשר למצוא אותם חורזים חיריק עם שורוק. אבל לא כך הם פני הדברים. נפתח בדוגמאות מהפיוט שאנו נוהגים לאומרו כל שבת. הפיוט 'ברוך ה' יום יום' שמחברו הוא רבי שמעון הגדול ממגנצא כרמוז בראשי החרוזות [מגנצא היא העיר מיינץ דהיום בגרמניה, הלא היא אשכנז]:

נסגרת לַאדום בִּיד רַעי מְדַנִּי / שְׁבַכְל יוֹם וַיּוֹם מְלֵאִים כְּרֶסֶם מְעַדְנִי / עֲזָרְתוֹ עָמִי לְסִמּוֹךְ
אֶת אֲדָנִי / וְלֹא נִטְשֵׁתִנִּי כָּל יְמֵי עַדְנִי / כִּי לֹא יִזְנַח לְעוֹלָם אֶ-נִּי. הרי לנו שרבי שמעון הגדול חרוז את שם ה' המסתיים בקמץ, עם שאר החרוזים המסתיימים בפתח.

וכן שם בהמשך:

ראוֹתוֹ כִּי כֵּן אֲדוֹמִי הָעוֹצֵר. יַחְשׁוֹב לוֹ בְּבִצְרָה תְּקַלּוֹט כְּבָצֵר. וּמִלֶּאךְ כְּאֶדָם בְּתוֹכָהּ יִנָּצֵר.
וּמִזִּיד כְּשׁוֹגֵג בְּמִקְלָט יַעֲצֹר. אֶהְבּוּ אֶת ה' כָּל חֲסִידָיו אֲמוֹנִים נוֹצֵר. כאן נחרזת המלה בָּצֵר עם שאר המלים המסתיימות בצירי.

98. המילים האלו נהגות ב'פתח' בפי האשכנזים עד היום, על כך להלן בסעיף 'שרידי הגייה ספרדית במבטא האשכנזי בימינו'.

99. שלא בסמיכות.

100. ע' 'לעם' נקודה אליבא דאמת בקמץ! אבל גם בימינו עדיין מנקדים הרבה סידורים ומחזורים בפתח.

101. 'הקמץ במסורת אשכנז' (לעיל הערה 4), עמ' רלז, אות ח.

מרבי שמעון הגדול ישנם עשרות פיוטים המשובצים בסליחות ובתפילות הימים הנוראים. והתופעה הזו חוזרת על עצמה ברבים מפיוטיו. הבה נראה כמה דוגמאות:

פיוטי שחרית של יום ב' דראש השנה הם כולם של רבי שמעון הגדול. בפיוט הראשון מופיע החרוז הבא: "אֶתִּיתִי לְחַנֵּךְ בְּלֵב קְרוֹעַ וּמִרְתָּח, בְּקֶשׁ רַחֲמִים כְּעֻנִי בִפְתָּח / גִּלְגַּל רַחֲמֶיךָ וְדִין אֶל תִּמְתָּח / ה' שְׁפָתַי תִּפְתָּח". הרי שחרוז את מִרְתָּח וּתִפְתָּח עם השאר שהם בפתח.

וכן בפיוט 'שמו מפארים עדת חבלו': "שִׁפְרוּ מַעֲשֵׂיכֶם וּבְרִית לֹא תוֹפֵר / נֶאֱקַתְכֶם יֵאָזִין שְׁחָקִים שִׁפּוֹר / וְתִיטֵב לֵה' מְשׁוֹר פֶּר / קְדוֹשׁ". ושם בהמשך: "וְרָשָׁם בְּחֶק דֵּת הַגִּיּוֹנִי / בְּכָל שָׁנָה וְשָׁנָה לְזִכֹּר זְכוּרֹנִי / לְזִכְרוֹן בְּהִיכָל אֶ-נִי". וכן בסליחות לצום גדליה (סליחה מ"ו): "קוֹל לְהַשְׁמִיעַ לְעוֹיְנִי / כִּי קְרוֹב יוֹם ה' [נִי]". וכן שם: "שְׁמַע קוֹל תַּחֲנוּנִי / שׁוּעָתִי תַעֲלֶה לְמַעוֹנִי / כִּי שְׁמַע אֶל אֲבִיוֹנִים אֶ-נִי".

ובפיוטי ברכת יוצר של יום שני דראש השנה: "זִכֹּר דּוֹרְשֶׁיךָ לְתַחִי לְעוֹדְדִים / וְהָרִם קֶרֶן בְּרַחֲמֶיךָ לְהַקְדִּים / זִכֹּר עֲדַתְךָ קְנִיתִי קָדִים". ושם: "שׁוֹפֵר צִרְפָּת וּסְפָרֵד יִצְרַח לְהַתְקַדֵּשׁ / נְפּוּצִים בְּאַרְבַּע נֶצַח יַחֲדָשׁ / וְהַשְׁתַּחֲוּוּ לֵה' בְּהַר הַקֹּדֶשׁ". ושם: "מֶלֶךְ קְדוֹשׁ שׁוֹכֵן שָׁמַי עָרֶץ / נַחֵץ מִבֶּשֶׁר עֲלוֹת הַפּוֹרֶץ / ה' מֶלֶךְ תִּגַּל הָאָרֶץ". שלשה חרוזים המערבים צירי וסגול.

ובמוסף של יום שני דר"ה (בפיוט 'אמרתך צרופה'): "אִמְרַתְךָ צְרוּפָה וְעֲדוּתֶיךָ צֶדֶק / בָּאֵי עֲדִיךָ בְּרִיב אֶל תִּדְקְדֶק / גִּשְׁתָּךְ לְחַפֵּשׁ כָּל תַּעֲלוּם וּבִדְק / דִּין עֲנִיֶיךָ בַּמִּשְׁפָּט הַצֶּדֶק. הֵן עוֹלָמְךָ בְּנִית בְּחֶסֶד / וְרַב חֶסֶד מִטָּה כָּל־פִּי חֶסֶד / זְכוּיֹת הַכָּרַע וְעֶזְךָ תִּיָּסֵד / חוֹן עַל נִינִי מִצָּא מִכְשָׁד". ושם: "מִדַּת טוֹבְךָ עָלִינוּ הַגִּבֹּר / נִקְנוּ מַעֲוֹן וּפְשָׁעֵינוּ הַעֲבֹר / שָׁגַב בְּזָרוּעַ לְמִקְוֶיךָ בְּסֶבֶר / עֵז חֲלִיפַת כַּח וְעֲלִית אֲבֹר".

ובפיוט 'שולחתי במלאכות' (לאחר ברכת מחיה המתים): "מְדַבֵּר בְּצִדְקָה חוֹנֵן וּמִתְרַצֶּה / מַחֲסֶה וּמִסְתּוֹר לְדוֹרְשֶׁיךָ הַמִּצָּא / מִתַּח דִּינֶיךָ אִם בִּיצוּרִים תִּמְצָה / מִלְּפָנֶיךָ מִשְׁפָּטִי יֵצֵא". הכל מלא בחריזות של צירי וסגול.

הדוגמאות שהבאתי הן מקצת ממה שמצאתי בפיוטי רבי שמעון הגדול ממגנצא. נוסיף ונביא 'מדגם' מפיוטיהם של עוד ראשונים אשכנזים וצרפתיים.

רבי יהודה החסיד מרגנשבורג

בשיר היחוד ליום שלישי כתוב: "אֵת אֲשֶׁר תִּבְקֶשׁ אֶתָּה מוֹצֵא / בְּלִי נְטוֹת אֲלֵיהֶם בָּעֵת שֶׁתִּרְצֶה". הרי שהוא חורז צירי עם סגול. וכנ"ל שם בשיר של יום רביעי: "עִיר וְקִדִּישׁ שֶׁתְּ סִבִּיבּוֹ סֶתֶר / אֲכֵן אֶתָּה אֶל מִסְתַּתֶּר". וכן לקראת סוף השיר של יום שישי: "עֲשִׂיתָ לוֹ כְּתוֹנֶת לְשָׁרֵת / לְהַדְרֵת קֶדֶשׁ וּלְתַפְאֶרֶת". השיר מיוחס לרבי יהודה החסיד מרגנשבורג או אביו רבי שמואל, והם היו כמובן אשכנזים.

רבי אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורג

בסליחה (לד) לערב ראש השנה כתוב: "חָרַד כָּל מִדִּין בּוֹדֶק / טוֹחֵן וְשׁוֹחֵק הָדֶק / מִשְׁפָּטִי ה' אֲמַת וְצֶדֶק". חריזה של צירי וסגול.

ובסליחה (עד) ליום רביעי של עשרת ימי תשובה: "קָרָא לְמַרְחֵם מִשְׁחָר / תָּמּוּר בִּנְךָ תִּבְחָר / הִנֵּה אֵיל אַחֵר / וַעֲשֵׂה אֶל תֹּאחֵר". וכן שם: "זְכָרוֹן לְפָנֶיךָ בִּשְׁחָק / לַעֲד בְּסֶפֶר יוֹחֵק / בְּרִית עוֹלָם לֹא נִמְחָק / אֶת אֲבִרָהֶם וְאֶת יִצְחָק".

רבי יואל אבי הראבי"ה

בסליחות של ערב ראש השנה (סליחה כו): "הִנָּפֵשׁ הַחוּטָאֵת בְּמָה תִתְכַּפֵּר / הוֹן לֹא יוֹעִיל וְרַב

כָּפָר / הַעֲמִידָה עַד מְמַהֵר לְסִפּוֹר / מִבֵּית וּמְחוּץ בְּכָפָר". צירי עם סגול. ושם לקראת סוף הפיוט:
 "תְּשׁוּרָה אֵין בְּיָדִי לְפָנַי / תְּמוֹרֶתָה תְּכוֹן תְּפִלָּתִי וְתַחֲנוּנַי / קַח נָא הַמִּנְחָה הַהוֹלֶכֶת לְפָנַי / וַיִּדְעוּ הָעַם
 הַזֶּה כִּי אַתָּה אֱ-נִי".

רבינו גרשום מאור הגולה

אין צורך לבאר מי היה רבינו גרשום מאור הגולה, והנה בסליחה י"ב ליום רביעי מאת רבינו
 גרשם בן יהודה, כתוב כך: "טָפְלוּ שְׁקָר וְנִתְּנוּ לְמַרְמָס / טְרָדוּם לְמִדְחָפוֹת אֲנָשֵׁי חָמֵס / יֵצְאוּ מֵאַרְצָם
 וְקֵץ חֲזָרָתָם נִכְמָס / יֵשְׁבוּ בְּגוֹיִם וְהָיוּ לְמָס". חריזה של קמץ ופתח.

ובסליחה סט ליום רביעי של עשי"ת שהיא ממנו, יש חרוז דומה: "שְׁפֹטָה מִשְׁפָּטִי מִיִּשְׁמַעֲאֵל¹⁰²
 אִישׁ חָמֵס / שְׁאֲרָם הָמָק וְלִשְׁוֹנָם תָּמָס / תִּשְׁפִּיל גְּאוֹנָם וְתִנֵּם לְמַרְמָס / תִּפְּחַ רוּחָם וְיִהְיוּ לְמָס". ובחרוז
 הבא הוא חרוז צירי וסגול: "גָּאֵלָתָ בְּזֶרַע בְּנֵי יוֹסֵף / גָּאוֹל שְׁאָר עִמָּךְ שְׁנִית יָד תּוֹסֵף / רִיבָה רִיבָם
 וּגְאָלָם מִיַּד מִשְׁפָּף / רָאָה כִּי אֲזָלָת יָד וּמָכִיס תָּם הַכֶּסֶף".

ריב"ם

בסליחה ליום שלישי (ח) מהריב"ם, הלא הוא רבי יצחק ברבי מאיר נכדו של רש"י, כתוב:
 "חֹלִי וּמִכְאוּב לְהִכְתֵּב לֹא נִמְסָר / עָלוּבִים מִנְעָר וּמֵהֶם לֹא הוֹסָר / קְדוֹשׁ בְּיָדְךָ לְפֶתַח מוֹסָר /
 כְּאוֹמְנוֹתֶיךָ הִנֵּקִיָּה וְלֹא כְּאוֹמְנוֹת בְּשָׂר". כשם שהוא חרוז סמ"ך עם שי"ן שמאלית משום שמבטאן
 שוה אצלו, כך הוא חרוז קמץ עם פתח.

רבי מאיר ב"ר יצחק ש"ץ מוורמזא

וורמזא היא וורמס בגרמניה של היום, והסליחה של ר' מאיר ש"ץ היא האחרונה בסליחות של
 ערב ראש השנה, כתוב שם כך: "צָרָף שְׁטוּחַ פְּנֵי טְפוּחַ / כְּמַעֲלָה אֶפֶר עַל גִּבַּ תְּפוּחַ / פָּאֵת קְדִימָה
 פְּנִיָּהֶם יִזְרַח / כְּסוּדְרֵי חֲזִית כְּלָפֵי מִזְרַח". ושם: "וְזָכוּ שְׁנִיּוֹת שְׁחִיטָה לְשִׁמְשׁ / שִׁחַר וְאַמֶּשׁ לְמוֹל
 הַשֶּׁמֶשׁ". וכן שם: "וְאֵז בְּשִׁיתִין נִסְכִּים סִדָּר / וְסִגְן עוֹמֵד וּמִנִּיף בְּסוּדָר": ושם: "מִחֲצָצְרִים בָּאִים
 עֹמֵד לוֹ אֶצֶל / (בֶּן אֲרֻזָּה) צָרְדָּה מְקִישׁ, לְשִׁמְעַע צִלְצֵל".

ובסליחה פג ליום ה' של עשי"ת מאותו מחבר: "טוֹב כְּהִקְרִין וְהָאִיר הַשִּׁחַר / יַחַד בְּשָׁנֵי נִעְרִיו
 בְּעִצְלָתִים לֹא אַחֵר / כְּהוֹלֵךְ בְּחִלִּיל וְסוּפוֹ לַחֲזוֹר מִחֵר / לְקַח בְּנוֹ בְּדַבָּרִים וְעֲצֵי הַמַּעֲרָכָה בְּחֵר".
 הדוגמאות האלו הן חלק מתוך חריזות קמץ ופתח, צירי וסגול, המרובות בפיוט זה.

רבי אליעזר ב"ר שלמה

תלמידו של רבינו תם. בסליחה ממנו ליום ב' של עשי"ת (נח) כתוב: "שׁוֹחֲרִיךְ הַמָּצָא לְחַנֵּנְךָ
 עוֹמְדִים הַשֶּׁכֶם / לְבַל יַעֲזוּ קִטְגוֹר בְּעֵינֶיךָ בַּל יִתְחַכֵּם / מְלִיצִים וּפְרָקְלִיטִים בְּחִסְדְּךָ עִמָּם הַסֶּכֶם /
 כְּתָבוּ עַל הַיְּהוּדִים כְּטוֹב בְּעֵינֵיכֶם". חריזה של צירי וסגול. ובחרוז הבא: "לֹא לְפִי רְאוּיִים תִּשְׁפֹּט
 הַמוֹנִי / יִשְׁרוֹן מִיַּחֲדִיךָ אֵף בְּלַחֵץ מוֹנִי / גְּלִיפֶת כְּתָב צִוָּה לְשִׁבְחָ וְלֹא לְגִנְאִי / מִפֶּתַח פְּתוּחֵי חוֹתָם
 קִדְּשׁ לֹאד-נִי". חריזה של קמץ ופתח.

102. נראה תיקון צנזורה. במקור אפשר שהיה כתוב כנראה 'מעשו איש חמס', ברמז ללשון הנביא עובדיה הניבא
 על עשו "מִחֲמַס אָחִיךָ יַעֲקֹב תִּכְסֶּךָ בּוֹשָׁה" (עובדיה א, י). גם אורך הצלע 'שפטה משפטי מישמעאל איש
 חמס' שארוך יותר מהשאר – מראה שזה תיקון. [אמנם אצל גולדשמידט כתוב 'שפטה משפטנו מאנשי חמס',
 ואם זה היה הנוסח המקורי, קשה להבין מדוע צונזר, ואפשר שגם זה גופו נוסח מצונזר].

רבי קלונימוס

בפיוט לשחרית של יום כיפור מאת רבי קלונימוס אביו של רבינו משולם ב"ר קלונימוס, מגדולי חכמי אשכנז, כתוב: "ריבי בחפשיך ישרי תבקר / צדקת הורים לפניך תחקר / מצדיקי תקרב ומרשיעי יעקר / יסכר פי דוברי שקר. ושם: "תבא לפניך אלקי קדם / תפלת מתענים לפניך לקדם / תערב מנחתם בשנים מקדם / זכור עדתך קנית קדם".

רבי משולם ב"ר קלונימוס

רוב פיוטי שחרית של יום הכיפורים הם שלו. בפיוטו, שהוא הראשון בחזרת הש"ץ שחרית כתוב: "הורני שפך שיח ערב / ולונני בצלך אותי לקרב / זעק יופק בכוון קרב / חליתי פניך וצדקתך תקרב".

ובפיוטו המתחיל במילים 'מורה חטאים סלול להתהלך' הוא חורז: "אנא רחום פפר / עון צגים תהלתך לספר / ויחקו לחיים טובים בספר". חריזת צירי וסגול. וכן: "בקר אערך לך חנוני / בפנות ערב תמחה זדוני / חנון ורחום א-ני". חריזת קמץ ופתח.

וכן בפיוט שלו לברכת יוצר ליו"ט שני של גלויות דפסח: "ותר די זהב / אויבי זקר טהב / והעניק לזרע אהב / תורי זהב".

רבי משה ב"ר קלונימוס

בשחרית ליום אחרון של פסח (בפיוט המתחיל 'מה מועיל רשע בעליו') הוא כותב: "מרד היוכל ערוך חמר / נוכח יוצר כל באמר / רוחו ונשמתו בידו שומר". חריזה של צירי וסגול. ובהמשך: "רמה רוח יושבי שנער / ולעלות לשחק לבם נבער / והפיצם ברוח סועה וסער". ובהמשך שם: "יקשו צרי עין בבצע / ומאנו פרוסה לרעב לבצע / והאריכו וקצרו את המצע". חריזות של קמץ ופתח.

לסיכום: הבאנו כאן לקט מדגמי מפיוטים של רבותינו מאשכנז וצרפת, רובו מסליחות ומימים נוראים. הבאתי דווקא דוגמאות מפיוטים ששמות מחבריהם ידועים. וזאת למרות שיש להניח שכמעט כל מחברי הפיוטים הנמצאים במחזורינו היו מאשכנז וצרפת, והיה אפשר להוסיף עוד דוגמאות רבות, אך די בזה כדי להראות שהקמץ והפתח וכן הצירי והסגול היו שווים אצל רבותינו מצרפת ואשכנז.

לא כללנו כאן דוגמאות מרבי אלעזר הקליר, שאף הוא מרבה לחרוז קמץ ופתח צירי וסגול, משום שהוא קדום בהרבה לתקופה שאנו מדברים עליה, אבל ראוי לדעת שגם אצלו יש כסדר חריזה של קמץ ופתח, צירי וסגול.

אפשר אולי לטעון שבנוגע לחריזה לא הקפידו הפייטנים כל כך, ואין זו ראייה. אבל עובדה היא שתנועות אחרות הם אינם חורזים זו בזו, רק בזוגות קמץ-פתח וצירי-סגול יש כמויות גדולות של חריזה.

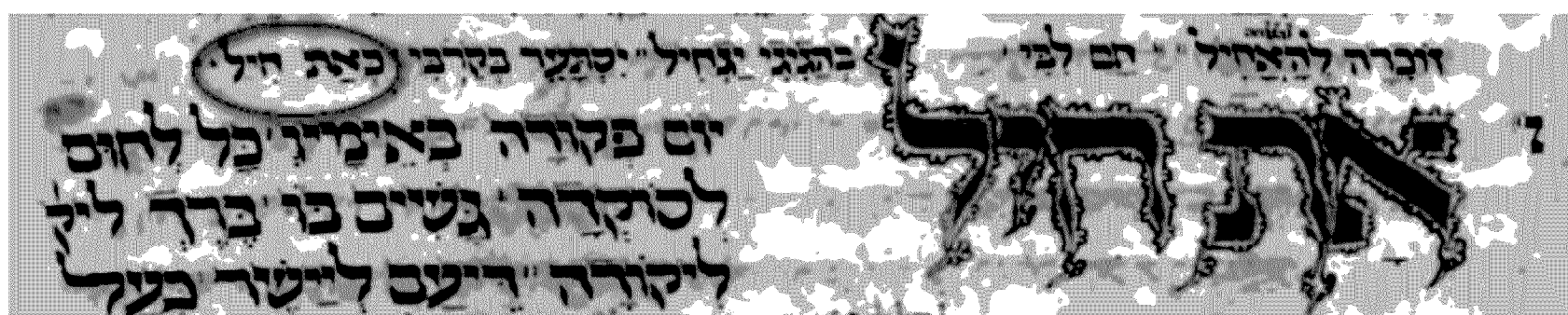
בעת אתחיל

התופעה הזאת של חריזה שאינה מבדילה בין קמץ ופתח, צירי וסגול, גרמה לכמה 'תיקוני' מדפיסים מאוחרים יותר, שמבטאם כבר היה אשכנזי, ועל כן היו מקומות שנראו להם טעות סופר הזקקת הגהה. נביא דוגמא מן הפיוט הראשון של חזרת הש"ץ דשחרית של יום א' דר"ה. פיוט זה

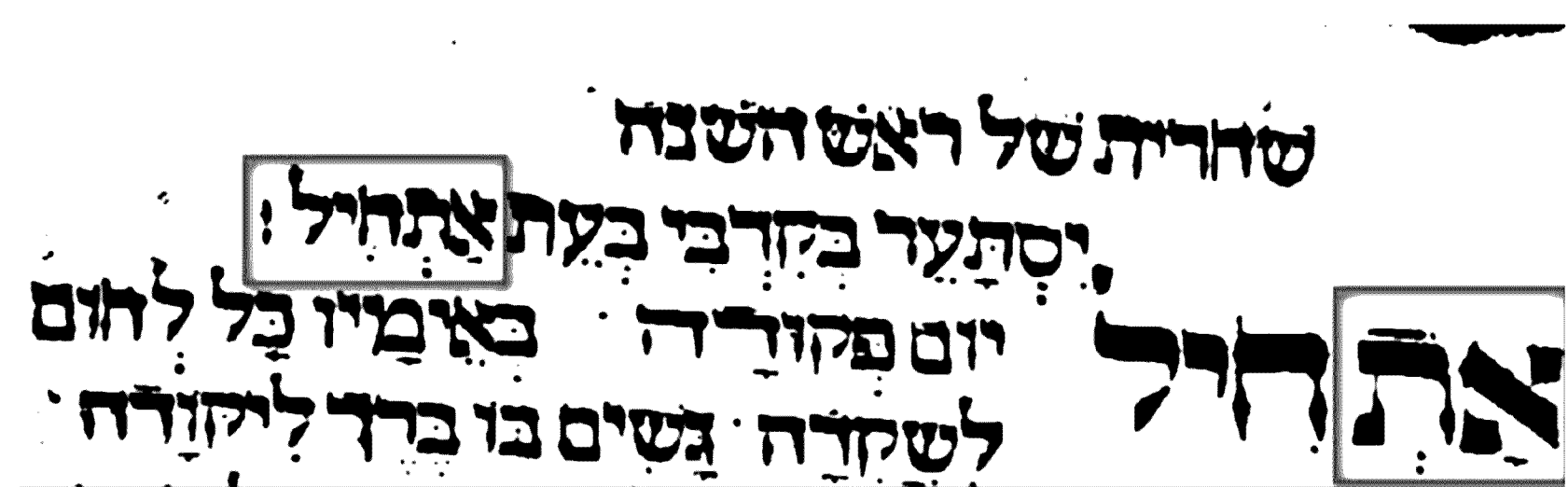
הוא 'רשות' המקדימה את הקדושתא 'את חיל יום פקודה' של הקליר. הפיוט הוא של רבי יקותיאל בר' משה משפיירא, והוא מסתיים במילים: "חם לבי בהגיגי יגחיל, יסתער בקרבי בעת אתחיל". מדוע אתחיל? כי הפייטנים נהגו לסיים את ה'רשות' במילה הזוה או מתחרזת עם תחילת הקדושתא, והקדושתא הקלירית מתחילה במילים: "את חיל יום פקודה" [את - בא], לכן סיים רבי יקותיאל את ה'רשות' שלו במילים "בעת אתחיל".

אך המילה אתחיל אינה אפשרית על פי כללי הדקדוק, והאל"ף חייבת לינקד בפתח. ישנם מחזורים ישנים שהיא כתובה בשתי מילים, 'את-חיל', אבל לפי הנוסח שלפנינו שזו מילה אחת, ניתן לשער שהניקוד היה באמת אתחיל, ומבחינת המחבר רבי יקותיאל לא היתה מניעה לחרוז קמץ עם פתח. אך המדפיסים המאוחרים שינו זאת כיון שהם דיברו כבר במבטא אשכנזי, והחריזה של 'אתחיל - אתחיל היתה נראית להם שגויה ומוזרה.

ואכן במחזורים ישנים אפשר לראות זאת: במחזור נירנברג הנוסח שונה: 'יסתער בקרבי כאתחיל', והסופר עשה זאת כשתי תיבות 'כאת - חיל', אבל הנקדן ניקד בפתח (ראה תמונה). ובמחזורים נוספים, כגון לובלין שמ"ז, פרנקפורט שכ"ז, קראקא שמ"ה, ועוד - מנוקדת המילה 'אתחיל' בפתח האל"ף (ראה תמונות).

כאתחיל - מחזור נירנברג

בעת אתחיל - פרג תס"ג

יִשְׁתַּעַר הַזֶּה לְהַאֲחִיל: חֵם לְבִי בְּהִגִּי יִגְחִיל.
יִסְתַּעַר בְּקִרְבִּי בְּעֵת אֶתְחִיל:
(את חיל) יוֹם פְּקוּדָה: בְּאִמְיוֹ כָּל לַחֹם לְשִׁקְדָה: גָּשִׁים בּוֹ בִּרְדִּי לִיקוּדָה:
בעת אתחיל - מחזור יד כל בו, פרנקפורט תפ"ז

יִשְׁתַּעַר הַזֶּה לְהַאֲחִיל:
יִסְתַּעַר בְּקִרְבִּי בְּעֵת אֶתְחִיל:
(את חיל) יוֹם פְּקוּדָה: בְּאִמְיוֹ כָּל לַחֹם לְשִׁקְדָה: גָּשִׁים בּוֹ בִּרְדִּי לִיקוּדָה:
בעת אתחיל - מחזור לובלין שכ"ז

יִשְׂרָאֵל הַזֶּה זָכָרָה לְהֶאֱחִיל חֵם לְבִי בְּהִנְיָ
 יִגְחִיל. יִסְתָּעַר בְּקֶרְבִּי בְּעֵת אֶתְחִיל:
 אֶת חִיל יוֹם סִקְדָּה. בְּאִימִיו כָּל לֶחֶם לְשִׁקְדָּה.

בעת אתחיל - אוסטריה תרצ"ז

במחזור מהד' גולדשמידט (עמ' 64) מובאת 'רשות' אחרת כמנהג צרפת, והיא מסתיימת גם כן באותה צורה: "וּמָהָר לְסִלְחִי כִּי אֶתְחִיל".

וכך על זו הדרך: "תִּאֲזִין שְׁוַעְתָּנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר / כִּיּוֹם וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה' וְשֵׁם נֶאֱמַר" – צריך להיות כמובן 'מֵאֲמַר' בקמץ, אבל לבעלי מבטא אשכנזי זה לא מתחרז, ולכן אומרים – ומדפיסים בסידורים – מֵאֲמַר בפתח. ויש סידורים שהדפיסו 'ושם נאמר' בקמץ, כדי לאזן את החרוז מהכיוון השני, כגון מחזור פרנקפורט תפ"ז.

וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר כִּיּוֹם וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֶאֱמַר

ותקשיב מנו מאמר - סביוניטה שי"ז

זִיַּצְב עֲמוֹ שֵׁם: ח' תִּאֲזִין שְׁוַעְתָּנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר.
 כִּיּוֹם וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יְיָ, וְשֵׁם נֶאֱמַר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תר"א

שְׁוַעְתָּנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר • כִּיּוֹם וְתִיַּצְב עֲמוֹ שֵׁם: ח' תִּאֲזִין שְׁוַעְתָּנוּ
 וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר • P כִּיּוֹם וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֶאֱמַר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תקצ"ג

וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר • P כִּיּוֹם וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֶאֱמַר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תק"צ

תִּאֲזִין שְׁוַעְתָּנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר • כִּיּוֹם
 וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֶאֱמַר:

ותקשיב מנו מאמר - זולצבאך תקנ"ד

קס: תִּאֲזִין שְׁוַעְתָּנוּ וְתִקְשִׁיב מִנּוּ מֵאֲמַר • ח' כִּיּוֹם
 וַיִּקְרָא בְּשֵׁם יְיָ וְשֵׁם נֶאֱמַר: וַיַּעֲבֹר יְיָ

מחזור 'יד כל בו' פרנקפורט תפ"ז

וכן: "זְכוֹת אֶזְרַח / גַּם יִפְרַח / לְשׁוֹשְׁנָה" (מן הפיוט 'אמנם כן' הנאמר בליל יום כיפור), צריך להיות 'זכות אֶזְרַח' בקמץ הרי"ש, אבל בגלל החריזה אומרים ומדפיסים בפתח. אבל בכ"י של מחזור אשכנזי מן המאה הי"ד עדיין כתוב 'אֶזְרַח' בקמץ, לפי שלכותב זה עדיין לא הפריע כנראה.

זכות אִזְרָח יֵצֵב יִפְרָח לְשׁוֹטְצָה

זכות אִזְרָח - מחזור אשכנזי כתב יד מן המאה הי"ד

ו. שרידי מבטא ספרדי בהגיית האשכנזים בימינו

התפילה והלימוד – אלו שתי ההזדמנויות שבהן האשכנזים בציבור החרדי משתמשים במבטא שלהם, שכן בדיבור היומיומי הם משתמשים גם כן במבטא הספרדי. אך יש הבדל בולט בין התפילה ללימוד; התפילה היא מתוך סידורים מנוקדים ועל כן היא מוכתבת לפי הניקוד הנמצא בסידורים [שהיום הוא כמעט ללא שגיאה; פרי זיקוק והגהה של שנים], כך שהמתפלל אומר את המלים לפי מה שהוא רואה בסידור, ואפילו מי שמתפלל על פה – גירסא דינקותא שלו אותה למד מתוך סידור, היא המכתיבה לו איך להתפלל.

שונה לגמרי מן התפילה הוא הלימוד המתבצע עדיין רובו ככולו מתוך ספרים שאינם מנוקדים, ובו הוגה הלומד את המלים והמונחים השגורים בפיו כפי ששמע אותם מרבותיו שלימדוהו, או מחבריו לספסל הלימודים. אין כמובן שום יד מכוונת שתנקד את המלים לפי הכללים, והניקוד השגור בפי הלומדים הוא כעין 'מסורת' העוברת מדור לדור. דוגמא טובה להבדל בין התפילה ללימוד הוא המנהג האשכנזי המוזר לסיים מאות רבות של מלים בסגול במקום בקמץ. דוגמת גִּמְרָא, סְבָרָא, תוֹרָה, תְּשׁוּבָה, דְּרָשָׁה¹⁰³. מלים אלו אינן שכיחות בתפילה, אבל כשיתקל המתפלל במלה כגון זו בשעת התפילה – כגון 'עֲזָרָה' – הוא יאמר אותה כתיקנה, מחמת הניקוד העומד לנגד עיניו. אף שבשעת לימודו הוא יאמר 'עֲזָרָה' כפי הרגלו.

כמובן ש'מסורת' זו שלא הקפידו עליה, מלאה שיבושים למכביר. אבל היא יכולה ללמד אותנו דברים רבים ומעניינים מאוד. הנה דוגמא אחת; את השווא הנע מבטא היום כל עם ישראל כמו סגול. אך רבי יהודה חיוג' מראשוני המדקדקים כותב שלהגיית השווא הנע יש כמה צורות, והאחת מהן היא שלפני יו"ד יבוטא השווא הנע כחיריק (כלומר, בְּיוֹם צריך להקרא: בְּיוֹם). ההקפדה על כך נשכחה היום מרוב רובו של עם ישראל זולת התימנים, ועם כל זאת – את המלה יְרֻמָּהוּ אומר כל עם ישראל בחיריק המ"ם – אף שהיא נקודה בשווא נע. כמו כן המלה נִיר שכולנו הוגים אותה נִיר, ואולי בכלל זה גם המלה אֲנִטְיוֹכּוֹס שמצאתיה כתובה אֲנִטְיוֹכּס – בשווא הט' – בפיוט לשבת חנוכה של שני מחזורים עתיקים; מחזור קהילת רומא (שונצין רמ"ו), ומחזור אויגשפורג (רצ"ו).

ומכאן נבוא לעניינו, כאמור ישנן מאות מלים הנהגות בפתח אצל האשכנזים בשעת לימודם, אף שהן צריכות להיות בקמץ. הנה מספר ביטויים: חזקת הַבְּתִים¹⁰⁴, תפילין של יד, הן וּלְאוּ, שור תם, אשת אַח, דָּן לכף זכות, ים של שלמה, עוברת על דת, כלל ופֶרֶט וכלל, קִצַּת קשה, בין פֶּךְ ובין פֶּךְ, נַע וְנָד, שְׁאָר ירקות, חל להיות בשבת ועוד. למעשה כל מילה בת הברה אחת שצריכה להינקד בקמץ – נהגית אצל האשכנזים בפתח; דָּם, יָם, זָב, זָר, מֶן, שֶׁטֶר, סֶתֶם, פֶּר, דְּחָק, פֶּאן, שֶׁבֶט, כָּבֶר,

103. תופעה זו נגרמת כנראה מחמת ההרגל לומר את כל המלים מלעיל, ואכמ"ל.

104. וכן כל 'בְּתִים' של תפילין נהגות בהברה האשכנזית בפתחות הבי"ת, ומלעיל.

קִנְס, שְׂכָר, וְלֹד¹⁰⁵. גם קהילת 'מחזיקי הדת' של בעלז, נקראת בפי כל האשכנזים 'מחזיקי הדת' בפתח !

כמובן שדוגמא אחת או שתיים לא היו מהוות ראייה שכן ישנם שיבושים רבים מאוד במבטא האשכנזי דהיום, אבל אותה טעות שחוזרת על עצמה שוב ושוב – היא תופעה המלמדת משהו, ובנדון דנן היא מלמדת לכאורה שהמבטא של האשכנזים היה בעיקרו מבטא ספרדי, והשינוי שחל בו לא עקר לגמרי מדיבורם את המבטא הישן, ואלו השרידים שאנו רואים.

המעניין הוא שלכל ה'פתחים' האלו יש מכנה משותף, הם נמצאים בהברות סגורות, אבל בהברות פתוחות הקמץ הוא אשכנזי, אפילו באותן מלים; מְשׁוּלַח – משולחים; מוֹסֵף – מוספים; דָם – דמים. כָּלִל – כללים. שֵׁטֶר – שטרות. שְׂכָר – שכרו, וְלֹד – ולדות. דבר זה מלמד אותנו שכנראה לקמץ בהברות פתוחות היתה נטייה יותר חזקה להפוך לקמץ אשכנזי מאשר לזה שבהברות הסגורות. ואכן, לפעמים רואים אנו שכשמדובר בהברה פתוחה, אזי אפילו פתח גמור או חטף פתח הפכו לקמץ בהברה האשכנזית. כמו במלים נָחֶעס (נָחוּם¹⁰⁶), קִדְחָעס (קִדְחָת) עָמֵד (עמוד). וכן בחטף פתח: חָלַעַם במקום חָלוּם, 'חודש אָדָר' במקום אָדָר, הָדָס במקום הָדָס, 'חָצִי נזק' במקום חצי. הכלל הזה של ההברה הפתוחה נכון כמעט תמיד, למעט מספר חריגים, כמו 'חֲתָנִים' במקום 'חֲתָנִים' (באידיש) במקום חָבֵר, 'נוסח סְפָרָד' במקום סְפָרָד, ההברות כאן הן פתוחות, ואף על פי כן נשאר הקמץ הספרדי הישן על מקומו¹⁰⁷.

הבאנו בעיקר מלים קצרות בנות הברה אחת אולם גם במלים אחרות אפשר למצוא אותה כל זמן שההברה היא סגורה, במיוחד במלים על משקל מִפְעֵל: מִקְצָת, מֵאֵמֶר, מֵהֵלֶךְ, מִרְכָּב ומוֹשֵׁב, מִזְרָח, מִמְכָּר, מִשְׁמֵר, מְשׁוּלַח, טומאת מִגֵּעַ. והביטוי באידיש 'אָדָּעֶר אַ מְלֵאךְ אָדָּעֶר אַ גִּלְח' (שבמקור הם מְלֵאךְ ולהבדיל – גִּלְח). כמובן, כל המלים האלו צריכות להינקד בקמץ, דוגמת מִפְעֵל ומִכְתָּב. הלומד יאמר 'תמיד נִשְׁחָט' הפסח אינו נֶאֱכָל' אף שהוא מקלקל את המשפט, שכן 'נִשְׁחָט' ו'נֶאֱכָל' בפתח הן לשון עבר, ואילו כאן הכוונה לבינוני: התמיד נִשְׁחָט, והפסח נֶאֱכָל.

כמובן שאותן טעויות קיימות גם לגבי החולם והצירי; הלומד האשכנזי אומר בחולם 'ספרדי' את המילים שוֹר, בּוֹר, עוֹר, דוֹר, ולא שוֹיֶר, בּוֹיֶר, עוֹיֶר, דוֹיֶר. או בשפה המדוברת: יום טוב, ראש השנה, מזל טוב, בית יוסף¹⁰⁸, שבת חזון, סוחרים, שוחטים, פוסקים, מופתים, תולדות, חצות, רוב

105. אף הצורה 'שִׁלְשׁוּדָס' – שיבוש אשכנזי מוכר של 'שלוש סעודות' [והכוונה: סעודת שבת השלישית, גם המינוח כשלעצמו הוא שיבוש], מראה שאת השי"ן הקמוצה של 'שלוש' ביטאו כפתח.

106. הטעות כל כך השתרשה, עד שבפרק 'במה מדליקין' הנאמר לפני ערבית של שבת (בנוסח אשכנז) כתוב נָחוּם הַמְדִי. אף שצ"ל נָחוּם כמו נָחוּם הָאֱלֹקָשִׁי (נחום א א). [אך אפשר שטעות זו אינה קשורה למבטא האשכנזי, שכן בכ"י קאופמן במסכת שבת (ב, א) כתוב גם כן נָחוּם בקמץ. ובמסכת נזיר (ה ד) מופיע השם 'נחום איש המדי' שלש פעמים, כששתיים מהן בקמץ, ואחת בפתח].

107. וכן יש הרבה שאומרים 'ויקרב משיחיה' בקדיש, אלא שכאן יש לתלות הדבר בהיקש מוטעה לשאר צורות של בנין פיעל, שיש שם מלכתחילה פתח בפ' הפועל. אותו הדבר במילת 'קָרָאִים' ששמעתי אומרים אותה 'קָרָאִים'.

108. ה'חתם סופר' מעיר על הצורה הזאת של השם 'יוסף' בשו"ת חלק ד' אה"ע סי' כג: "ע"ד מי שנקרא מעריסה יוסף ושוב נקרא בפי קוראיו יאזעף, נ"ל דצריך לכתוב יוסף המכונה יאזעף; אעפ"י שהסכימו האחרונים בסדר שמות שבבית שמואל שאין צריך לכתוב יוסף המכונה יאסף, היינו טעמא משום דכן הדרך האשכנזים שקורין החולם כעין קמץ קטן ויאסף בקמץ קטן נראה הברתם כמו יוסף בחולם וכ"כ בטיב גיטין ע"ש". כוונתו של החת"ס היא לחולם ה'ספרדי' שבמילת יוסף, כפי שהוא עד ימינו, וזה נשמע כמו קמץ אשכנזי.

כּוּס. כל החולמים האלו נהגים בלא תוספת היו"ד האופיינית לחולם האשכנזי¹⁰⁹. ושוב, גם כאן כל ההברות האלו הן סגורות. גם במלים כמו סוֹחֲרִים, שוֹחֲטִים – מדובר בהברה סגורה אצל האשכנזים שהוגים אותן בח' שואית ומלעיל. ולא – סוֹחֲרִים, שוֹחֲטִים. כשהח' בחטף פתח, אז הופכת ההברה לפתוחה. אבל בלשון יחיד הם אומרים סוֹיָחָר, שוֹיָחָט, מוֹיָפָת, כי כאן ההברה פתוחה.

כמו כן לגבי הצירי; גֶּר, גֶּרשון, ראשית הגז, שָׁב ואל תעשה, נֶר תמיד, לֶץ, כְּסֵלוֹ, בעל שם, שברון לֵב, פדיון הֶבֶן, מַעַת לַעַת, חָרַשׁ שוטה וקטן. מלים אלו ועוד רבות כמותן מבוטאות בסגול אף שהן נכתבות בצירי. ושוב, כשההברות נפתחות – הצירי הופך לצירי 'אשכנזי' שמכיל יו"ד: מֶת – מִיתִים, גֶּר – גִּירִים, לֶץ – לִיצִים, שָׁם – שִׁמְעֵס [רק במלה חָרַשׁ יש צירי ספרדי גם תחת הח' שהיא הברה פתוחה].

מעניין לציין שגם בסידורים מתקופות מאוחרות בהן כבר שלט המבטא האשכנזי ונקדני הסידורים כבר לא טעו בין קמץ ופתח וכדומה – במלים מהסוג דלעיל חוזרות עדיין הטעויות האלו על עצמן, דבר המחזק את אותה מסקנה, המבטא ה'ספרדי' של אבותינו לא השתנה בכל המלים. המלה 'מֶאֱכָל' נקודה כמעט בכל הסידורים בפתח הכ"ף: 'מֶאֱכָל'. כנ"ל ביחס למלה אֶפְשָׁר [האשכנזים אכן אומרים בברכת אשר יצר 'אי אֶפְשָׁר להתקיים' אף שהנכון הוא – אֶפְשָׁר].

הגיית אותיות הא"ב

דוגמא מעניינת ויפה היא אותיות האלף בית. כל ילד יהודי לומד מיד בכניסתו ל'חדר' את אותיות האלף בי"ת ואומר אותן בשמותיהן. נכתוב כמה מהן איך שהן נהגות במבטא האשכנזי: אֶלֶף, דָּלָד, לָמֶד, עֵין, חֶת, טֶת, מֶם.

הניקוד הנכון של שלוש האותיות האחרונות שהזכרנו הוא בצירי: חֶת טֶת מֶם – אבל האשכנזים מבטאים אותם בסגול. שוב בגלל אותה סיבה, המבטא שלהם היה ספרדי במקורו. כמו כן, מסתבר שצריך לומר אֶלֶף וּלְמֶד בקמץ, אבל כל האשכנזים אומרים אֶלֶף וּלְמֶד.

בספר הפליאה (ספר קבלה המיוחס לר' אביגדור קרא מפראג שחי לפני כשש מאות שנה, ויש אומרים שחובר על ידי מחבר קדום בהרבה) מופיעות האותיות בניקודן בצורה הזו: אֶלֶף, דָּלָת, חֶת, טֶת, יוֹד, לָמֶד¹¹⁰, מֶם, עֵין, פֶּה, קוֹף, תִּיו. אפשר להבחין בקלות שרוב השינויים בין הניקוד הכתוב בספר הפליאה לבין הניקוד כפי שהוא בפי האשכנזים היום – מוסברים לפי המבטא הספרדי, שכן אֶלֶף היא בדיוק כמו אֶלֶף במבטא הזה. [יש אמנם עוד כמה שינויים, כגון היוד והקוף שנהגים היום בשורוק ולא בחולם – אבל זולת שניהם יוסברו כל השינויים על ידי מבטא שאינו מבדיל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול].

לסיכום: כמו טעויות הניקוד בכתב שהיו קימות בכתבי יד קדמונים – כך גם היום משלבים האשכנזים בדיבורם מאות מלים שהן טעות לפי המבטא האשכנזי. וזה מעיד על כך שמבטאם של האשכנזים פעם היה 'ספרדי' והשינוי שחל בו לא הצליח לגרוף את כל המלים.

אינני יודע מדוע כותב החת"ס 'כעין קמץ קטן', וכי בהגייתו היה הבדל בין קמץ חטוף וקמץ רחב, והאחרון היה דומה אצלו לפתח?

109. כוונתי כמובן לחולם ה'פולני' הנפוץ בימינו יותר, והוא הדין לחולם הדרום גרמני או הצפון גרמני. וראה בזה עוד י"ל בן-זאב, תלמוד לשון עברי, ווילנא תרמ"ד, מאמר ב' בהברת האותיות, עמ' 25-29.

110. גם בספר 'מסורת המסורת' של רבי אליהו בחור (דיבור י', עמ' 140 באוצה"ח) ראיתי שנקוד 'לָמֶד' כמה פעמים.

לסחף הזה לכיוון הפתח דווקא בארמית, ישנו הסבר פשוט: לעברית היו הרבה טקסטים מנוקדים כמו חומשים וסידורים, והציבור האשכנזי למד לתקן את מבטאו במשך הזמן, מילה שנוקדה בקמץ נהגתה ב-ו לאחר שהקמץ האשכנזי הפך ל-ו, ומילים מקבילות נִהְגוּ בצורה מתאימה. תהליך זה לא קרה בבת אחת, ויעידו על כך אותם סידורים וכתבי יד שהוזכרו לעיל שניכרות בהם היטב השגיאות הנובעות כתוצאה מערבוב של קמץ ופתח. אבל לבסוף, בעזרתם של מגיהים ומומחים לדקדוק, נופו השגיאות, בסידור בן ימינו לא תמצאנה אותן שגיאות, והמתפלל מתאים את הגייתו למה שהוא רואה בסידור.

שונים הם פני הדברים בארמית: הטקסט היחיד המנוקד כבר דורות הוא תרגום אונקלוס, שבדרך כלל נאמר במרוצה וללא שימת לב מיוחדת לניקודו¹¹⁵, ואילו הטקסט הארמי הנלמד ללא הרף דהיינו הגמרא – לא נוקד עד שהודפסו מהדורות כגון שטיינזלץ ושוטנשטיין ומהדורות נוספות. כתוצאה מכך לא היה ניקוד ש'יתקן' את הגיית הלומד, וזה שהיה רגיל לומר 'הֵי' 'פִּהֶנָּא' בקמץ 'ספרדי' – המשיך בכך, אלא שמעתה היה סבור שהוא אומר 'הֵי' 'פִּהֶנָּא' בפתח הה"א והכ"ף, ולא היה ניקוד שיעמיד אותו על 'שגיאתו'. נמצא שדווקא את הקמצים של המילים הארמיות – הפחות מוכרות – מבטאים האשכנזים גם כיום במבטא של אבות אבותיהם¹¹⁶.

111. אֲדוֹן, הַשְׁכַּנְזִים אוֹמְרִים אוֹתוֹ 'מֶר', בַּעֲדֹ שֶׁהִנְכוֹן הוּא מֶר בְּקִמְצָן, וְתַעֲדָנָה עַל כֵּךְ הַצּוּרוֹת 'מְרִי' 'מְרָא', וְכַדוּמָה, שֶׁאֵז אוֹמְרִים אוֹתָן בְּקִמְצָן כְּתִיקָנָן, שֶׁכֵּן הַהִבְרָה הִפְכָּה לַפְתּוּחָה.

112. המילים 'סִבְרִי מֵרֵנֶן' שאומרים בקידוש לכאורה פתרון 'סוברים רבנן' והמ"ם הסופית, או הנו"ן, נשמטה על דרך הארמית של התלמוד הבבלי [כמו אֶמְרִין < אֶמְרִי וכהנה רבות], הניקוד הנכון אפוא הוא סִבְרִי. אבל בכל הסידורים מודפס 'סִבְרִי' ואין לניקוד זה שום מובן.

113. המילה 'סְגִידָנָא' בתפילת 'ברוך שְמִי' נהגית 'סְגִידָנָא' בפי הרבה אשכנזים, כפי שאפשר לראות בשיר הפופולרי 'אנת הוא זן לכולא'. וזאת על אף שבסידורים כתובה הסמ"ך בקמץ.

114. והוא משקל קטולא, כמו לקוח בלשון חכמים.

115. וגם הוא נוקד לראשונה במהדורת 'מקראות גדולות' של ונציה בשנת רע"ח [בשיבושים רבים], כלומר לפני חמש מאות שנה, וארך זמן רב עד שניקוד התרגום הפך חובה בכל מהדורה ומהדורה.

116. וראה דברי ידידי הרב א' גבאי, במאמרו "כל חמירא" "כל דצריך" "כל דכפין" מוריה, לד, י-יב (תשע"ו), עמ' שעו-שפג, בו הראה כי היה מנהג נפוץ אצל האשכנזים לומר 'כָּל' בארמית בפתח, דהיינו קמץ רחב 'ספרדי', דוגמת 'כָּל נדרי', 'כָּל חמירא' וכדומה. מנהג זה מובא בכמה מקורות, כגון בסדר הגט שבשו"ת מהר"י מינץ ומהר"ם פדואה אות קיב: "והנה הדייקנין סבורים כי 'כל' בתרגום יש לקרותו פתח, וטעות הוא בידם, ואמר כל נדרי בפת"ח, ואין רוח חכמי הדקדוק נוח מהם, אך אין חילוק במלה בניקוד בין בעברי בין בתרגום".

אותו הדבר קורה גם במילים עבריות שהן נדירות ולא מוכרות, כגון הביטוי 'בית פאגי' (משנה מנחות יא, ב) האל"ף לאחר הפ"א מראה שהיא קמוצה¹¹⁷, וכן מנוקד במשנה כ"י קאופמן. אבל רגילים לומר 'בית פאגי' בפתח הפ"א (כך מנוקד במהדורות שוטנשטיין ומתיבתא, בפסחים צא. וכן במשניות מנוקדות) וכן המילה 'פֶּרְסִי' שהאשכנזים הוגים אותה כיום בפתח גם כשהם מדברים 'אשכנזית'¹¹⁸, אבל במקרא מצינו "דְּרִיּוֹשׁ הַפְּרָסִי" (נחמיה יב, כב) בקמץ הפ"א, כנראה לתשלום דגש הרי"ש. מסתבר שהקריאה פֶּרְסִי היא פשוט אותו קמץ, אלא שהתחילו לתפוס אותו כפתח.

סיכום

הבאנו ראיות רבות לכך שבזמן הראשונים לא הבדילו בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול. ננסה לסכמן בקצרה:

1. סעיף א – הראשונים לא הקפידו על שמות הנקודות, וקראו לקמץ פתח, ולפתח קמץ. דבר שיתכן רק אם לא היה אצלם הבדל במבטא בין התנועות, ועל כן לא חששו להחליף את שמותיהם.

2. לאידך הם טרחו להדגיש הבדלים בין קמץ לפתח במקום שזה גרם לשינוי המשמעות. כגון דברי רש"י על 'עשן כולו' וכדומה, בעוד שלדוברי מבטא אשכנזי בני ימינו אין צורך להסביר זאת כלל.

3. כן הבאנו ראיות מפסקים הלכתיים המתאימים רק למי שאין אצלו הבדל בין קמץ לפתח. דוגמת פסקו של מהר"ם מרוטנבורג המובא בטור (או"ח סי' תקפב): "והר"מ מרוטנבורג היה אומר לְחַיִּים בְּשׁוֹא וְלֹא לְחַיִּים בַּפֶּתַח כִּי לְחַיִּים מִשְׁמַע לֹא חַיִּים כְּדֵאִיתָא בְּנִדְרִים (י ע"ב) לְחַוְלִין כְּמוֹ לֹא חוֹלִין".

4. סעיף ב – במבטא הספרדי יש הבדל גדול בין קמץ רגיל או רחב, לקמץ חטוף (הנקרא קמץ קטן), ובכתיב מלא הוא מסומן עם ו', משום שהגייתו שוה להגיית החולם. המצאי בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים, הן בכתיב והן בניקוד, מתאים לגמרי למבטא הספרדי ולא למבטא האשכנזי בן ימינו. ולמעשה הו"ו המציינת קמץ חטוף שרדה עד ימינו באלפי מקומות בכל הספרות הרבנית, אף שנעשתה מלאכת 'ניכוש' גדולה בידי מדפיסים אשכנזיים.

5. סעיף ג – בטרנסקריפציות (תעתיקים משפה לשפה) של מילים בעברית שנכתבו בלועזית ומילים בלועזית שנכתבו בעברית, רואים שבזמן הראשונים היה לקמץ ולפתח אותו סימון – האות הלטינית A. וסימן החולם היה O. כמו כן במקרה ההפוך: מילה כמו LONDON תיכתב לוֹנְדוֹן אצל הראשונים. רק בתקופת האחרונים, כשהמבטא האשכנזי כבר שלט – אז התחילו לכתוב 'לאנדאן'.

6. סעיף ד – כתבי יד מנוקדים בימי הביניים מלאים כרימון בחילופי קמץ-פתח וצירי-סגול.

7. סעיף ה – הבאנו עשרות דוגמאות (וישנן מאות) של פיוטים למחברים אשכנזים, ובהם חורזים הפייטנים בעקביות קמץ עם פתח וצירי עם סגול – אבל אף פעם לא שורוק עם חיריק למשל [ראיה זו היא ראיה לחצאין, כי אפשר לדחות שהיה קיים הבדל זעיר בין התנועות – אמנם]

מנהג זה ידוע אצל עדות שונות עד היום, אולם העובדה שזה נהג גם אצל האשכנזים מראה בדיוק את מה שכתבנו: הקמץ ה'ספרדי' שרד אצלם בארמית, אולם בשלב שהקמץ הפך לתנועת O, התפרש הקמץ ה'ספרדי' כפתח.

117. בכתיב לא מנוקד נהגו הסופרים להוסיף א' אחר קמץ, ובזה להבדילו מן הפתח, הדבר שכיח בספרות הגאונים. 118. וכך מנוקד אפילו במילון אבן שושן, ספר שמטבע הדברים מקפיד מאוד על הניקוד.

לא כמו אצל האשכנזים היום – אך בכל זאת הבדל. והראשונים לא חששו להבדל זה].
8. סעיף ו – גם במבטא האשכנזי של היום ישנן מילים רבות הנהגות במבטא 'ספרדי', במיוחד בארמית.

זמן השינוי

בשורות הבאות ננסה לשים את האצבע על הזמן בו ארע שינוי זה במבטאם של יהודי אשכנז. כמובן שאי אפשר להגיע לתאריך מדויק, ואפשר גם שהיו אזורים שהשינוי חל בהם לפני אזורים אחרים. אולם באופן כללי אפשר לומר שהשינוי כבר היה לעובדה די מפורסמת בשלהי המאה החמש-עשרה. ר' אליהו בחור שחי במאות ה-15-16 כבר יודע לציין שהאשכנזים קוראים את הקמץ באופן אחר מהספרדים והלועזים הקוראים אותו 'נוטה לפתח'¹¹⁹. כלומר, כבר ידוע לכולם שהאשכנזים והספרדים אינם קוראים את הקמץ אותו הדבר. גם מהר"ל מפראג שחי באותה תקופה מדבר בספרו 'תפארת ישראל' (פרק סו) על ההבדל באיכות בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, והוא אף מתאר את צורת השפתיים בעת אמירת הקמץ שהיא כמו צורת הקמץ עצמו (כשהוא הפוך) דבר המתאים לקמץ האשכנזי דהיום. גם רבי שבתי סופר, שחי מעט מאוחר יותר אבל עדיין באותו הדור, כבר יודע¹²⁰ מהחילוק הזה בין אשכנזים לספרדים ומבקר בחריפות את קריאת הספרדים שאינם מבדילים בין הקמץ והפתח¹²¹. וזה לשונו:

והקמ"ץ – כנגדו תנועה קטנה פת"ח, אבל אין קריאתם שוה במבטא חלילה כמו שקורין הספרדיים, כי אם יקרא הפת"ח כקריאת הקמ"ץ, או הקמ"ץ כקריאת הפת"ח, אז יבא לפעמים לידי חירוף וגידוף או לידי כפירה ח"ו, כמו שכתב רבינו בחיי בפרשת וירא בפסוק ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך וכו'¹²², וכן כתבו חשובי המדקדקים. ובעל ספר לשון למודים וספר לוית חן כתבו שאין קורא הקמ"ץ כהוגן רק אנחנו האשכנזים.

כמו כן, הקמץ החטוף כבר שוה אצלו לגמרי עם הקמץ הרחב, כמו שהוא כותב שם לפני כן: "וקריאת הקמ"ץ חטף הוא ממש כקריאת הקמ"ץ¹²³ [הרגיל], רק שצריך לקרוא הקמ"ץ חטף

119. נימוקי ר' אליהו בחור לספר 'מהלך שבילי הדעת', מהד' לובלין שפ"ב עמ' ל. לא ברור לי אם באומרו 'הלועזים' כוונתו ליהודי איטליה שהקמץ נשאר אצלם כפתח ולא השתנה אף פעם, או שכוונתו לגויים הנוצרים ממש, שבדיבורם יש הרבה מילים מן המקרא, כגון אמן, הללוי-ה, שרף, וכדומה.
120. בהקדמתו הכללית לסידורו פרק ג סעיף ב (מהד' ישיבת נר ישראל, בולטימור תשס"ג, כרך ההקדמות, עמ' 23).

121. יושם לב שר' אליהו בחור מתאר שיש הבדל, אלא שהקמץ 'נוטה לפתח', אבל רש"ס מתאר שאין הבדל כלל.
122. בראשית יח, ג. המעייין בדברי רבינו בחיי שם יראה שמבטאו ודאי לא היה 'אשכנזי', שכן הוא כותב שם "ואע"פ שנראה שהקמץ והפת"ח הכל דבר אחד ותנועה אחת – אין הדבר כן, אלא שיש הפרש ביניהן במבטא. שהרי תנועת הקמץ גבוהה ועליונה, ותנועת הפת"ח למטה ממנה". הוא מדבר אפוא על איזה הבדל דק, אפשר מן הסוג שציין ראב"ע בשם חכמי מצרים ואפריקה, אבל ודאי לא על הקמץ האשכנזי ששונה מן הפתח תכלית שינוי.

123. זה מוכיח שרש"ס הגה את הקמץ הרחב והחטוף באותו האופן, כקריאת הקמץ האשכנזי ממש. וידידי הרב אהרן גבאי במאמרו (ראה לעיל הערה 4) טען שצריך לגרוס כאן 'כקריאת החולם', משום שלדעתו רש"ס הגה את הקמץ הממוצע בתור קמץ רחב, אבל כמדומני שאין דבריו נכונים בזה. ואוסיף, שבהקדמה הפרטית סימן כח (מהדורת בולטימור, עמ' 100) כותב רש"ס שוב: "ובזה אין ספק שאלה הקמצי"ן חטופי[ם] נקראי[ם] במהירות בהברת קמ"ץ", ונצטרך להגיה שוב 'בהברת חולם'. זאת ועוד: בהמשך הפרק (עמ' 101) הוא מביא את דברי ר' יוסף גיקטיליאי בשער הנקוד "כשהשב"א הוא סמוך לקמ"ץ, כגון 'אעלה אתכם מִעֲנִי

בחטיפה ובמהירות, כי לכן נקרא חטף, שצריך לחטף קריאתו".

וכבר הבאנו לעיל שבעל 'תרומת הדשן', רבי ישראל איסרלן, שחי במאות ה-13-14, מספר על רבו שהיה מקפיד על בעלי קריאה שלא הבדילו בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, משמע שהיה כבר קיים הבדל, אלא שעדיין לא היה נפוץ בפי כל הקהל. אולם כמאה שנה מאוחר יותר אנו רואים שההבדל בהגיית הקמץ בין 'אשכנזים' ל'ספרדים' הוא כבר תופעה קיימת, המתוארת כדבר ידוע ונפוץ.

מסתבר שהשינוי לא חל בכל המקומות באותו הזמן, ואולי גם לא באותה האיכות. כפי ששמע מדברי ר' ראובן גריסהבר הכותב¹²⁴: "אך עתה חדשים מקרוב באו לקמץ בהברת ה'קמץ-רחב' עד שכמעט לא יפתח פיו כלל, וקריאה משובשת היא, אבל הנכונה קריאת אחינו שבק"ק פראג והנמשכים אחריהם כי הם מרחיבים ההברה (של הקמץ) מאוד עד שסופה נוטה לפתח, וגדרה - תנועת א' שבלשונות העמים". מלשוננו משמע שבפראג שבבוהמיה ובאזורים ה'נמשכים אחריה' עדיין דומה הברת הקמץ מאוד לפתח, אבל 'חדשים מקרוב באו' (לפחות בעיניו) כבר קומצים את פיהם מאוד בקריאת הקמץ הרחב, וזה כנראה הקמץ האשכנזי שלנו¹²⁵.

החולם האשכנזי

נקודה חשובה שתוכל להועיל לנו בקביעת זמן המעבר, היא תופעה מוזרה למדי המופיעה בכתיבה האשכנזית בדורות עברו, והיא שימוש בו"ו כאות ניקוד לקמץ רחב!

כדי להבין את המוזרות, נתבונן בכתיב המלא של ימינו. הן דוברי מבטא אשכנזי והן דוברי מבטא ספרדי משתמשים בו"ו כשהם רוצים לציין חולם או שורוק, דוגמת דוד או דוד. אולם הם לעולם לא ישתמשו בו"ו כשירצו לציין תנועת קמץ, לדוגמא: אף אחד לא יכתוב 'דבור' כשהוא רוצה לכתוב 'דָּבָר'¹²⁶, משום שהקמץ והחולם מבוצעים באופנים שונים, הן בפי דוברי מבטא

מצרים' וכיוצא בהם, תמצאם שנקראו בהברתם קרוב להברת חולם"; רי"ק מדבר כמובן במבטא ספרדי, ולכן הוא מדמה את הקמץ החטוף לחולם, אך רש"ס המצטט אותו כותב גם כן: "הנה עיני מכ"ת רואות שהחטף קמץ, אע"פ שהשב"א בראשו אין קוראין אותו בשב"א פשוט, רק נוטה להברת חולם", אם נאמר שהקמץ החטוף [וכמוהו חטף הקמץ] היו אצל רש"ס שוים לחולם, וכל ההבדל ביניהם היה רק במהירות וחטיפת התנועה, אין זה 'נוטה להברת חולם' אלא כהברת חולם ממש. וכמו שציין - לפי הגהת ר"א גבאי - בהקדמה הכללית (שם עמ' 23) "וקריאת הקמץ חטף הוא ממש כקריאת החולם, רק שצריך לקרוא הקמץ חטף בחטיפה ובמהירות". אך האמת היא שרש"ס קורא כבר את הקמץ הרחב והחטוף באותה צורה בדיוק, ואילו החולם שלו הוא כבר שונה. למעשה יכל לומר 'רק כהברת קמץ', אלא שהוא מצטט את רי"ק ולכן ממשיך עם הניסוח שלו, ומבחינתו 'נוטה להברת חולם' זה גם בסדר, שכן החולם האשכנזי מתחיל כקמץ גמור, וממשיך עם דיפתונג [OU או OY].

124. ענף עץ עבות, פיורדא תק"ד, עמ' ו.

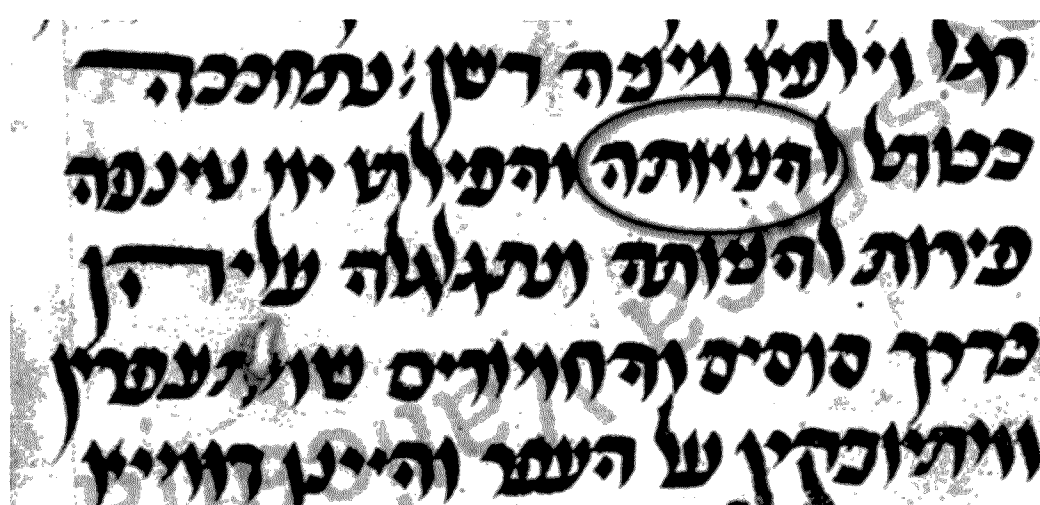
125. וראה במאמרו של ר"א גבאי (לעיל הערה 4) שהשתדל להוכיח מלשון זה של 'ענף עץ אבות' וראיות נוספות שבאזורים רבים הגו האשכנזים את הקמץ 'הממוצע', ולדעתו גם היעב"ץ הגה כך, והאריך בראיות. אני כשלעצמי אינני בטוח בזה, והרבה מראיותיו יש לדחות. אמנם מה שחשוב לנו במאמר זה הוא ההבדל בין קמץ הנוטה לפתח או זהה לו ממש, ובין קמץ אשכנזי של ימינו הזהה לגמרי לחולם ספרדי, היינו הברת O. ולכן לא חשוב לענייננו להכריע דבר זה.

126. וכבר הבאנו לעיל (סעיף ג, תעתיקים), שבכתיבה האשכנזית משתמשים אפילו בא' כשרוצים לציין תנועת O במילים לועזיות, כגון לונדון הנכתבת לאנדאן.

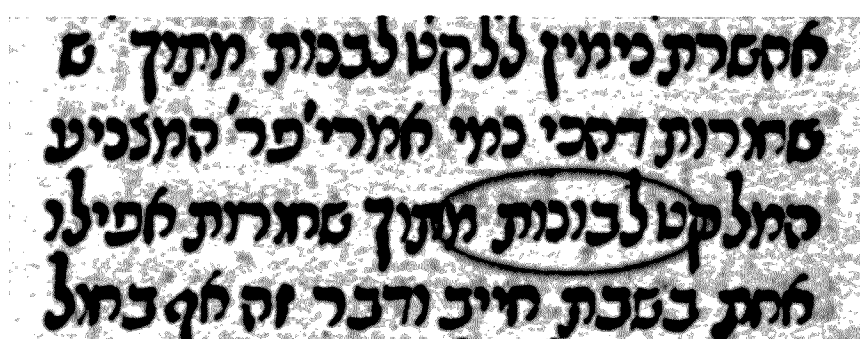
אשכנזי והן בפי דוברי מבטא ספרדי. רק קמץ חטוף יכול להיות מסומן על ידי ו"ו¹²⁷.

אולם בכתיבה אשכנזית של ימי הביניים מופיעה הו"ו לפעמים כסימן לקמץ רחב! באחד מהתשובות שלו חורז מהרי"ל (שו"ת החדשות סימן קי) את החרוז דלהלן: "אני פי מלך שמור / דודי לי צרור המור / ריחו נודף כתומור"¹²⁸, לא רק שהכותב חרז את 'תמר' עם 'שמור' ועם 'מור', אלא גם כתב את 'תמר' בשני ו"וין¹²⁹. וכן שם (סימן מה) "שתמה על טבילת מחבת ויורות הישונות", ושם (סימן רד) "ולמיזל בתר גמרות ישונות"¹³⁰. דוגמאות נוספות מספרים אשכנזיים: "אין בזה משום רעבתונות" (שיבלי הלקט סדר ברכות סימן קמ); "דורונות או מגדונות"¹³¹ (שו"ת מהרי"ק סימן קעא). 'מהורסים' (הקדמת ים של שלמה להמהרש"ל, ב"ק וכן בהקדמה לחולין) הכוונה שם למְהַרְסִים. בזכרונותיה של גליקל מהמלין¹³² מובא הכתיב 'שקרין', כשבאותו עמוד כתוב גם 'שקרין'. וראה בנספח ג' דוגמאות נוספות.

בכתב יד וטיקן 132 לב"ק דף ג. (כתיבה אשכנזית, מאה 14) מופיעה המילה 'להנאותה' (בשורה הבאה כתוב 'להנאותה' כיאות)¹³².

בתוספות למסכת עבודה זרה (כט ע"א ד"ה המסתפר) היה כתוב בדפוס שונצינו וונציה: "המלקט לבונות מתוך שחורות", ודפוסים מאוחרים יותר תיקנו. ולפחות במקום אחד שרדה צורת כתיב זאת עד הדפוסים של ימינו, ברש"י גיטין (מד ע"ב ד"ה שנתקווצה): "ניטלו ממנו קוצין וברקונין"¹³³.

המלקט לבונות מתוך שחורות, עבודה זרה דף כט. דפוס פיזארו

127. ראה לעיל בסעיף ב, קמץ חטוף וחטף קמץ.
128. גם כאן תיקן המהדיר והגיה 'כתמר', וראה לעיל הערה 38.
129. כך מופיע גם בכ"י וטיקן 110 למסכת נדרים (דף מט ע"א) "הנודר מן התמורים מותר בדבש תמרים". כתב יד זה הוא משנת 1380.
130. גם כאן תיקן המהדיר 'ישנות'.
131. כאן אפשר לדחות שהמילה 'דורונות' השפיעה, על דרך "את מוצאך ואת מוצאך" (שמואל ב' ג, כה) ראה רד"ק בשורש הגה.
132. גליקל: זיכרונות 1691-1719, ההדרה ותרגום ח' טורניאנסקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 33 יעויין שם בהערה 105*.
- 132* תודתי להרב אהרן גבאי על מובאה זו.
133. תודתי לרב אהרן גבאי על מובאה זו.

אף כחול אסור קאי אהערות כמתוך ללקט
 לבמת מתוך שחורות דהכימני אמריכץ
 פל'אמנע המלקט לבונו מתוך שחורות
 אפילו אחת בטבת חייב דבר זה אף ב

המלקט לבונות מתוך שחורות, דפוס ונציה

שתי מילים לפחות מן הסוג הזה שרדו עד היום, אחת היא המילה 'הפטורה' שנהגית היום בחולם אשכנזי 'הֶפְטוּרָה', בעוד שהניקוד הנכון הוא הֶפְטָרָה בקמץ הטי"ת. והשניה היא המילה 'מפורשים' [מְפָרְשִׁים] שאמנם לא נהגית בחולם הפ"א בדיבור האשכנזי, אבל נמצאת הרבה בספרות הרבנית האשכנזית. אפשר שגם הכינוי 'עוֹשֵׁר' באידיש המדוברת, במשמע 'עשיר', הוא בעצם שיבוש של 'עֶשֶׂר'¹³⁴, והתרחשו כאן שני שלבים: בתחילה הפך הקמץ של עשיר לתנועת O, כמו שקרה לכל הקמצים, ובשלב השני, כשהחולם הפך מתנועת O פשוטה לתנועת OY, נתפס הקמץ הזה כחולם¹³⁵.

צורות דומות ששרדו בשלב מאוחר הן 'פייטונים', כמו בשו"ת מהרש"ל סימן פ"ח: 'כמו שעשו הפייטונים'. וכן בשו"ת חות יאיר סי' רלח: 'והיה פייטון מופלא ומופלג מאד', וכן בשו"ת תשובה מאהבה לר' אליעזר פעלקלעס תלמיד הנוב"י (חי תקי"ד-תקפ"ו): 'ויש פייטונים'.

הנציג המובהק ביותר שמצאתי לתופעה זו הוא הספר "מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך"¹³⁶ שנכתב על ידי תלמידו. כמובן שאי אפשר לדעת בכל הדוגמאות שהבאנו האם הדברים יצאו ככתיבם מן המחבר עצמו, או מידי מעתיק מאוחר יותר¹³⁷, אבל לענייננו די בכך שהכתיב מלמד על ההגייה של הסופר שכתב זאת. להלן כמה דוגמאות של כתיבים עם ו"ו לציון קמץ רחב:

יָוִמים נוראים, אֶלֹנֹת, מָוֶגֶן אבות, מְבֹרֶךְ, אפילו הָוֹכִי, קֹוֹאי אכולהו¹³⁸, גזִירו (במקום גזירה), לָוֶת, צָוֶרֶךְ, מָצוֹה ומרור, פִּירְקִי אָוֹבוֹת, יושבי קָוֶנוֹת. ועוד הרבה¹³⁹.

כתיב כזה מראה ללא ספק שבהגיית הכותב התמזגו הקמץ והחולם והיו לאחד, מאותה סיבה יש גם מקרים הפוכים: הוא מחסיר את הו"ו במקום חולם, כמו שאנו רגילים לכתוב קמץ בלי אות ניקוד מיוחדת, החסרון צורם מאוד, ועל כן המהדיר הוסיף תמיד את הו"ו הזאת בסוגריים מרובעים, להלן כמה דוגמאות: טהרה, ואל ידבר מקרביו שמתו, שלא יציא מעיניו דמעה. לקרא, ומזמור לתדה, חזר, ונדר צדקה, ועוד הרבה¹⁴⁰.

תופעה זו, כאמור, אומרת דרשני, שכן האות ו' לא יכולה לבוא כניקוד של קמץ גדול. הזכרנו כבר לעיל¹⁴¹ את הספרות ההלכתית העוסקת בכתיבת גיטין לגבי שמות כמו זיגמונד או גולדה –

134. וכדרך ההגייה האשכנזית המלעילית, שההברה האחרונה הלא מוטעמת הופכת תמיד ל-E. כגון יונָטב, רֶשֶׁ"י.

135. לדברי ילון במאמרו 'צרפות = צרפת, צרפתי' (ענייני לשון, ח"א, עמ' 38) קרה כדבר הזה גם למילים 'הורג' כשהכוונה הָרוֹג, ו'שואל' כשהכוונה שאול. ואכן השם 'שוֹיָאֵל' (שאול) נשמע בפי דוברי אידיש עד היום.

136. ניו יורק תפרח"י.

137. המהדיר במבוא, עמ' II מתארך אותו למחצית המאה הט"ו, דהיינו לפני כ-560 שנה, והוא אף מביא הוכחות טובות לכך. וראה שם עוד בעמ' X.

138. כלומר, 'קָאִי', והיא מילה ארמית השכיחה בתלמוד ופירושה 'עומד'.

139. רשימה רחבה יותר תובא בנספח ג.

140. רשימה רחבה יותר מובאת בנספח ג.

141. ראה סעיף ג – איות תעתיקים.

האם אפשר לכותבם בו"ו כדרך הכתיב הלועזי שלהם, או שמא צריכים לכתוב 'זיגמאנד' 'גאלדא', אבל כולי עלמא מודים שבמילים עבריות אין ו' באה כניקוד של קמץ רחב. כתיבו של הסופר הזה הוא כמובן חריג מאוד, אבל גם הדוגמאות שהבאנו מספרים אחרים מראות שיש כאן איזו תופעה. ההסבר לענ"ד הוא שהסופר הזה נמצא כנראה בדיוק על 'קו התפר' בין שני המבטאים, האשכנזי הקדום שהקמץ שלו היה כפתח, והחולם שלו היה O כמו הקמץ האשכנזי של ימינו. בזמנו של סופר זה התחילו כנראה כבר לומר 'קמץ א O', אבל החולם עדיין לא השתנה לחו"לם או חאולם. התוצאה היתה שבפי דוברים של תקופת המעבר היו שתי תנועות שוות – הקמץ והחולם – ולכן שתייהן נוקדו עם האות ו'.

גם מלשוננו של רבי יוסף יוזפא האן נויירלינג¹⁴² רואים מצב כזה:

אנו האשכנזים, רובנו אין קוראים הנקודות כדינן. כי עושין הקמץ לחולם והצירי לסגול. כגון אמן קוראים אומן... קדוש קוראין קודש.

הקמץ בתקופתו הוא כבר אשכנזי, אבל החולם עדיין 'ספרדי' ולכן הוא מתלונן שהקמץ והחולם שוים. לאידך גיסא ההבדל בין צירי לסגול כבר גם קיים והוא נראה לו נכון, אלא שהוא מתלונן על התופעה הידועה מן המבטא המלעילי האשכנזי, ההופכת את ההברה הלא-מוטעמת שבסוף המילה לסגול¹⁴³.

יתכן שזו הסיבה לנוסח האשכנזי של פיוט א-ל מסתתר, בחרוז שלפני הסוף: "נָא הָקָם מְלָכוֹת דָּוִד וְשְׁלֹמֹה, בְּעֶטְרָה שְׁעֶטְרָה לוֹ אָמוֹ, כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל כָּלָה קְרוּאָה בְּנַעֲיָמָה", החריזה אינה מתאימה וצורת היום לאוזנינו. הנוסח הספרדי הוא "כלה קרואה בנעימו", היינו בנעימותו [או שהכוונה לדוד המלך נעים זמירות ישראל]. וסביר להניח שהשיבוש הזה מתאים לתקופת המעבר שאנו מדברים עליה, כשההבדל בין החולם והקמץ נעלם¹⁴⁴, ולכן המילה 'בנעימה' היתה נראית הגיונית יותר מאשר 'בנעימו' שנראית מוזרה.

נמצא שדרך השינוי היתה כך: בשלב ראשון הפך הקמץ מתנועת A [או משהו דומה מאוד] לתנועת O, ועדיין אמרו האשכנזים 'חולם O', מתקופה זו יש לנו את הכתיבים המשונים המציינים ו"ו על קמץ רחב, כגון 'מנהגים דבי מהר"ם', ומילים שנשתיירו בכתיב האשכנזי כגון 'הפטורה', גם הצירי כבר היה שונה מן הסגול¹⁴⁵. בשלב הבא השתנה גם החולם [אולי זה כבר היה במודע, משום שהמצב של קמץ וחולם שוים היה לא נוח], ובסופו של תהליך קיבלנו את המבטא האשכנזי המוכר לנו.

נקודה אחת נותרה טעונה ביאור: מדוע התהליך של הפיכת תנועת A לתנועת O התרחש רק בקמץ ולא בפתח? על זה אפשר לענות בכמה אופנים:

א. הגם שהפתח והקמץ היו דומים מאוד, היה איזה הבדל בין הקמץ לפתח, והמעטק לתנועת O פעל רק על תנועת הקמץ. אמנם הסבר זה אינו יכול להתיישב עם הראיות המוכיחות שלא

142. יוסף אומץ, סימן כ. המחבר חי במאות ה-16-17, בין השנים ש"ל-שצ"ז.

143. כמו תורה, גמרא, סברא.

144. ראה ר"מ מאזוז, 'בשולי הגליון: הערות ותיקונים ומלואים ל"אור תורה"', אור תורה, כג, א (רפד, תשרי תשנ"ב), עמוד תתקלח שכבר שיער כך מסברא.

145. כפי שרואים מהערתו של ר' יוסף יוזפא שמתלונן על איחוד הקמץ והחולם, אך יודע כבר על הבדל בין צירי לסגול. וכבר הבאנו לעיל שרבו של בעל 'תרומת הדשן' היה גוער בקוראים שלא הקפידו להבדיל בין צירי לסגול.

היה שום הבדל בין הקמץ לפתח, ולכן נקדנים טעו והחליפו ביניהם, והרוקח כולל את כל התנועות בחמש¹⁴⁶.

ב. כפי שכתבנו לעיל¹⁴⁷, התופעה הזאת פעלה בעיקר על הברות פתוחות, בהברות סגורות נשארו הרבה 'קמצים ספרדיים' בדיבור האשכנזים עד היום. לפיכך הפתח, הבא כמעט תמיד בהברות סגורות, לא השתנה. יש אמנם גם מעט פתחים בהברות פתוחות, כמו שֶׁר, נֶר, וכדומה, אבל מכיון שרוב הפתחים נשארו בצורתם המקורית, שאפו הדוברים להשוות ביניהם. לא זו בלבד, אלא שיש גם כמה וכמה פתחים בהברות פתוחות שאכן הפכו לקמצים בדיבור האשכנזי, כגון הדל"ת של קִדְחַת או האל"ף של אָדָר, וכמו שכתבנו לעיל¹⁴⁸.

נספח א

לעולם ועד

דוגמא מובהקת לטשטוש הגמור ששרר בעבר באירופה בין הזוגות קמץ-פתח וצירי-סגול היא המבוכה בניקודה של מילת 'וְעַד' שבסוף שירת הים (שמות טו, יח); רש"י על אתר כותב "לעולם ועד – לשון עולמות הוא והוי"ו בו יסוד, לפיכך היא פתוחה, אבל 'וְאֶנְכִי הַיּוֹדֵעַ וְעַד' (ירמיהו כט, כג), שהוי"ו בו שימוש, קמוצה היא". נראה שבמסורת של רש"י היתה הוי"ו של וְעַד, לפחות בפרשת בשלח, פתוחה. וכן מעיד מנחת שי על אתר שראה ב'ספר ישן', וכן נדפס במקראות גדולות מהד' ונציה רפ"ה¹⁴⁹. אולם בכל כתבי היד הטברניים המדויקים ורשימות המסורה אין זכר לשינוי זה. והוא גם תמוה למדי, שכן מילת 'ועד' מופיעה עוד 14 פעמים בתנ"ך, ובכולן היא נקודה בקמץ הו"ו.

מפירושו של ראב"ע על אתר, הן הארוך ועוד יותר בפירוש הקצר¹⁵⁰, עולה שהוא קרא את הע' של 'ועד' בצירי¹⁵¹, וכן משמע קצת מסתימת לשונו של רש"י, שכן בעמדו על ההבדל בין מילת 'ועד' שבפסוקנו לזו שבירמיה, הוא מציין הבדל רק בניקוד הו"ו, ואינו מעיר שיש הבדל גם בניקוד העי"ן. נמצא אם כן שבספרים המנוקדים שהיו לפני רש"י, נכתבה מילת 'ועד' בפרשת בשלח כך: וְעַד.

הערתו של רש"י היתה נראית כה מוזרה, עד שרבי אברהם בקראט מגולי ספרד, פירש את דברי רש"י שכוונתו לעי"ן של ועד, ובאומרו 'לפיכך היא פתוחה' הוא מתכוון למילת ועד, שהעי"ן שלה

146. ראה לעיל הערה 4.

147. ראה סעיף ו – שרידי מבטא ספרדי בהגיית האשכנזים בימינו.

148. ראה סעיף ו – שרידי מבטא ספרדי בהגיית האשכנזים בימינו.

149. **מִקְדָּשׁ אֲדָנִי כוֹנֵנוּ יְדִיךָ :**

יְהוָה יִמְלֹךְ לְעֹלָם וָעֶד :

150. 'ובעבור היות סוף פסוק היה העי"ן קמוץ בקמ"ץ קטן'. ראב"ע מציין שם גם שהו"ו נפתח, אולם כבר כתבנו (ראה הערה 15) שראב"ע רגיל לכנות את הקמץ 'פתח'. וכן מוכח מפירושו לתהלים (ט, ו) שהוא כותב שם על מילת 'ועד' שהו"ו שלה קמוצה.

151. וכן העיר על מילת 'ועד' בפירושו לתהלים שם. וראה הערותי לפירוש הארוך בתוך מהדורת 'מקראות גדולות' המורחבת של עוז והדר, וכן בהערות ל'דעת עזרא' על פירוש ראב"ע הארוך והקצר (חומש שמות עדיין בדפוס).

נקודה בסגול הנקרא 'פתח קטן' בטרמינולוגיה של הקדמונים¹⁵². אולם ברור שפירוש זה הוא העמסה ודוחק גדולים בדברי רש"י, ולפי פשוטם כוונתו לו"ו, כפי שמציין מנחת שי על אתר, וכן הבינו 'גור אריה' ופירוש הט"ז על התורה שהביאו את פירוש בקראט ושללו אותו, כשהם מעידים מצדם גם כן ש"יש ספרים' שהו"ו בהם פתוחה.

נמצא שכשאתה קורא ב'ספר המנהגות' של ר' אשר מלוניל (מהד' אסף דף יג ע"א): "לעולם וְעַד – מלת ועד מורה על עולם שלא יפסק כמו שוכן עד, ומפני שהוא סוף פסוק הוא נקוד בצרי", קשה לדעת אם קרא ממש בצירי, כראב"ע, או שהוא קורא לסגול צירי כפי שהבאנו בתוך המאמר. אבל בין כך ובין כך אנו רואים מכאן ראייה לטשטוש הגמור בין צירי וסגול, או בכינוייהם, או בפועל ממש.

נספח ב

העדפת הבדלי דגוש ורפה על פני הבדלי קמץ ופתח או צירי וסגול

בסעיף א' הראינו כי הראשונים האשכנזים-צרפתים כגון רש"י ועוד, מתעלמים מהבדלי קמץ-פתח וצירי-סגול, וכשהם נזקקים לצורך פירושם להבדיל בין מילים שונות שכל ההבדל ביניהם הוא בתנועת קמץ או פתח, צירי או סגול, הם מעדיפים לתת לקורא הבדלים אחרים ככל שהם יכולים. זאת משום שהבדלי התנועות האלו הן רק 'תיאוריה' לגבי קורא בן דורם, ועדיף להם להביא לו הבדל מוחשי. להלן דוגמאות נוספות ממין זה.

א. רש"י בשמות טז, ז כותב על "כִּי תִלְיִנוּ עֲלֵינוּ": "ועל כרחי אני זקוק לפרש תִלְיִנוּ בלשון תפעילו מפני דגשותו וקרייתו, שאלו היה רפה הייתי מפרשו בלשון תפִעֵלוּ, כמו (שמות יז, ג) וַיִּלָּן הָעָם עַל מֹשֶׁה, או אם היה דגוש ואין בו יו"ד ונקרא תִלְוִנוּ, הייתי מפרשו לשון תתלוננו, עכשיו הוא משמע תלינו את אחרים, כמו במרגלים (במדבר יד, לו) וַיִּלְיִנוּ עָלָיו אֶת כָּל הָעֵדָה". ההבדל שרש"י עומד עליו הוא בין תִלְיִנוּ מבנין הפעיל, לבין תִלְוִנוּ מהבנין הקל. רש"י מציין אותו בכך שבראשון יש דגש בלמ"ד ובשני אין, אך אינו עומד כלל על העובדה שזה פתח התי"ו וזה קמץ התי"ו. לעומת זאת, כשהוא עומד על פירוש המילה וְהִמָּתִי (שמות כג, כז) שאין לפרשה לשון מיתה, הוא כותב כך: "שאלו מגזרת מיתה היה, אין ה"א שלה בפת"ח, ולא מ"ם שלו מודגשת, ולא נקודה מלאפום, אלא וְהִמָּתִי, כגון וְהִמָּתָה את העם הזה". כאן יש הבדל גם בתנועת הה"א, שאם היא לשון הימום היא בפתח, ואם היא לשון הִמָּתָה היא בצירי, ולכן מציין רש"י גם את הבדל התנועות ולא רק את הבדל הדגוש והרפה.

ב. בישעיה מב, כב על "וַאֲיֵן אִמֵּר הָשֵׁב" כותב רש"י: "כמו הָשֵׁב, לפיכך הוא רפי אבל הָשֵׁב בְּאַמְתָּחִינִנוּ (בראשית מג, יח) הוא דגש". מטרתו של רש"י היא להסביר את הצורה הנדירה הָשֵׁב¹⁵³ בפתח השי"ן, ולהבדיל בינה ובין הָשֵׁב באמתחותינו; עצם הצורך להבדיל בין שתי הצורות מראה כבר על קוראים שאינם מבדילים בין קמץ לפתח בהגייתם, ולכן שתי הצורות עשויות להשמע להן אותו הדבר. וההבדל שרש"י בוחר להביא לקורא הוא רפיות ודגשות השי"ן. השווה זאת לדוברי עברית ישראלית בימינו, הדגש לא יאמר להם שום דבר אם אינם בקיאים.

152. ראה למשל רש"י בראשית מא, לה; במדבר ו, ה; יא, ח; כג, כ; משלי יג, כג; קהלת ה, ז, יט. ספר הזיכרון, ליוורנו תר"ה, דף כט ע"ב. הובא גם בשפתי חכמים שם.

153. הפתח החליף כאן את הצירי בגלל סוף הפסוק.

ג. התוספות בעירובין (יח ע"ב ד"ה כל) מביאים את פירושו של רבינו חננאל על הגמרא שם, פירוש המבוסס על קריאת המילה 'הַנְּשָׁמָה' בפתח השי"ן ודגש המ"ם, כמו "הָאֶרֶץ הַלְּזוּ הַנְּשָׁמָה" (יחזקאל לו, לה). כיצד מביאים התוספות את הפירוש? "כל הנשמה – פירש רבינו חננאל: קרי ביה הנשמה בדגש", כלומר: הם מבדילים בין המילים על ידי ציון דגשות המ"ם. אשכנזי בן ימינו היה אומר כמובן 'קרי ביה הנשמה בפתח'.

ד. בשו"ת מהרי"ל החדשות (סי' ב) נשאל מהרי"ל על ידי רבי אלכסנדר זויסלין הכהן (מחבר ספר 'אגודה') אם אומרים 'לְהַנִּיחַ תְּפִלִּין' או 'לְהַנִּיחַ תְּפִלִּין'. שואל אשכנזי בן ימינו היה שואל ודאי האם אומרים את הה"א בקמץ או בפתח, אבל ר"א זויסלין כותב כך: "הודיעני והורני אם לברך לְהַנִּיחַ תְּפִלִּין בְּרִפּוּי הַנּוֹ"ן, ואז הוא לשון 'לְהַנִּיחַ בְּרָכָה אֶל בֵּיתְךָ' (יחזקאל מד, ל) וכן 'וַיִּנַּח בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי' (שמות כ, יא) או 'לְהַנִּיחַ' בדגישות הַנּוֹ"ן, לשון 'וַתִּנַּח בְּגָדוֹ אֶצְלָה' (בראשית לט, טז) וכמו 'וַיִּנַּחֲהוּ אֶהֱרֵן' (שמות טז, לד) וכמו "מאמתי מברכין, משעת הַנְּחָתָן עד שעת קשירתן" (מנחות לה ע"ב) בדגישות".

בולטת העובדה שהשואל כלל לא מדבר על הה"א אם היא נקודה קמץ או פתח, אלא על הַנּוֹ"ן שאחריה, אם היא דגושה או לא. דבר המתאים למי שמדבר במבטא ספרדי וההבדל היחידי שיש לו בהגייה בין קמץ ופתח הוא האם יש דגש לאחר האות או לא¹⁵⁴, ולכן השאלה המעשית שלו היא רק לגבי קריאת הַנּוֹ"ן, ולא לגבי הה"א שבין אם יקראנה בקמץ או בפתח – אחת היא לו. וראה בערוך לנר סנהדרין (ע ע"א בסוף העמוד) המוכיח מדברי התוספות שקריאת הקמץ שלהם היתה כקריאת הספרדים.

נספח ג

דוגמאות נוספות לו"ו המציינת קמץ רחב

בספרו של משה ציפור¹⁵⁵ מובאים ציטוטים מכ"י הבודליאנא opp. 603, ובין השאר מופיע שם 'הכות[ב] תחת 'הכתוב'¹⁵⁶, ו'צוריק' במקום צריך.

בכ"י וטיקן 114 לבבא מציעא כ: "שְׁטוּרוֹן[ת] שְׁנִיָּהּ פְּרוּעִין כְּדָמ' רב ספרא שנמצא בין שְׁטוּרוֹן[ת] קְרוּעִין ה"נ שנמצא בין שְׁטוּרִי' קְרוּעִין... שלא מוֹצִינוּ¹⁵⁷ בין שְׁטוּרוֹתֵינוּ של אבא"¹⁵⁸, ושם: בין השְׁמוֹשׁוֹן[ת].

בכ"י קיימבריג' (T-S F2 (1) 165) למסכת ראש השנה דף יא: 'ומעִיֹּנוֹת מתמעטין'. בספר מנהגים דק"ק וורמישא (חלק א עמוד מח) ישנה הגהה¹⁵⁹ ובה כתוב בין השאר: כי כבר נשרש יותר מחמישים [!] שנה שלא אָמְרוּ אותו.

154. ונראה שבזמנם הדגש החזק עוד היה חי בלשון.

155. על מסירה ומסורת: פרקים בתולדות הפרשנות הקדומה של המקרא תרגומו ומסירתו, תל אביב 2001, עמ' 107-106.

156. כלומר, הכ"ף הקמוצה מצויינת על ידי ו"ו, ואילו התי"ו השרוקה איבדה את הו"ו שלה, מן הסתם בגלל המבטא האשכנזי המלעילי שגורם לכל סופי המילים להתאפס לתנועת e. ראה להלן בדוגמאות מ'מנהגים דברי מהר"ם' את הצורות 'ריבי אלעזר הגוֹדֵל' 'קדיש יוֹתם'.

157. המילה 'מוצינו' חוזרת על עצמה בכתב יד זה גם בדף יב ע"א ודף יב ע"ב.

158. המילה 'שטורות' חוזרת שם הרבה מאוד פעמים בכתב זה.

159. שהיא מן המחבר ר' יוזפא שמש עצמו (כך אמר לי הרב בנימין שלמה המבורגר, המהדיר).

בספרי זוטא (פרק ה, מהד' הורביץ, עמ' 12) "ועד, שהוא כשר להועיד ומנין אף עד שאינו כשר להועיד ת"ל עד ועד". יש כאן ו"ו על קמץ רחב. אך אפשר שהכותב תפס את עד משורש יעד, ולכן כתוב כך על משקל להוציא, להוריד.

ב'ענייני לשון' של חנוך ילון, חלק א' עמ' 37-39 מובאות הרבה דוגמאות לכתיב אשכנזי זה: בספרה של גליקל מהמלך¹⁶⁰ מופיעות המילים יותם (יתום)¹⁶¹, למחרות (למחרת), עניו וסבלון, ידעון (ידען), עיקור (עיקר¹⁶²), יוקר (יקר), חלפון (חלפן), גם בכתיב האידי שלה היא משתמשת לתנועת הקמץ הן באל"ף הן בו"ו – שלא ככתיב האידי המוכר לנו, כגון פוגיל / פאגיל, זארגין / זורגין, מורגין / מארגין. ילון כותב על כך "מאחר שהיא כותבת אותה תיבה, כמעט בנשימה אחת, פעם באל"ף פעם בוי"ו (הבאתי דוגמאות של חילופים שבעמוד אחד), למעלה מכל ספק הוא שלא הבחינה ביניהם".

עוד הביא שם מ'מעשה בוך' דפוס בסיליאה שס"ב את צורות הכתיב: שופל, ברוכת, ברוכה, חרוטה, רבונים, סכונה. ומשיר של ר' אליהו בחור הנקרא 'המבדיל' הביא את הדוגמאות 'גוי גומר' 'שדכונים', ומתרגום הסידור של המומר אנטוניוס מארגאריטה¹⁶³ מובאות המילים: כפרותי, אוכל (אבל), קבצון, פרנוסים, סמואים (שמאים), מושל קדמוני, שלומים, קדושים (קדשים), זורים (זרים), חורש (חרש).

ו"ו לציון קמץ רחב בספר מנהגים דבי מהר"ם

עמ' 2: ב'יומי' נוראים; עמ' 4: אומ' רב יהוד' אומ' רב, וכן בעמ' 5: אומ' רבה אומ' ר' יוחנן (וכן עוד פעמים רבות לאורך כל הספר¹⁶⁴); עמ' 6: יומי' שאומר בהן הלל (ועוד פעמים רבות); ושם: אלוניות; עמ' 8: מוגן אבות (פעמיים); עמ' 10: וביומי' טובים; ובעמ' 14: במוגן דוד; שם:

160. ראה לעיל ליד הערה 133.

161. ראה הערות 136, 157.

162. הכתיב 'עיקור' במקום 'עיקר' שכיח מאוד אצל אחרונים אשכנזיים החל מהמהרש"ל ועד אחרוני המאה העשרים, שם הוא נעלם. הנה מדגם מתוך מאות [ואולי אלפי] תוצאות מפרויקט השו"ת, גרסה 22: "ובין מעיקור תקנתא" (שו"ת מהרש"ל סי' ט); "כל שכן בנדון דידן שעיקור ויסוד כל הברירה היה החכם השלם" (שו"ת דברי ריבות סי' נא); "היה הוא העיקור ושמעון היה נדחה מפניו" (שו"ת ב"ח ישנות סי' ז); "ודאי ל"ש עיקור כתובה ול"ש תוספת" (שו"ת מהרי"ט ח"ב אה"ע סי' ב); "וא"צ לכתוב רק עיקור השם" (שו"ת שער אפרים סי' קיח); "שהרי עיקור איסור הוא דלא ליזול גוי הדיין ויודה לע"ז" (שו"ת אמונת שמואל סי' יז); "והכי מוכח בגמרא דעיקור מצוה הוא יבום" (שו"ת עבודת הגרשוני סי' יב); "כיון דעיקור איסור לאו משום הכי הוא" (שו"ת צמח צדק, הקדמון, סי' ח); "ועיקור מהפטרות גבי ר"ח טבת דאמרין תדיר קודם" (שו"ת חוות יאיר סי' י); "וכן אין ענין חצי שיעור בדבר שאין לו עיקור כלל בתורה בלאו" (שם סי' טו); "דעכ"פ במקדש שם היה העיקור בבית הבחירה מכל העולם כולו" (שו"ת יד אליהו סי' א); "דלא פליגי דאם הי' הדיבוק מלמעלה ונתבטל העיקור האות" (שו"ת פנים מאירות ח"ב סי' טז); "דאין לבדיקה וביעור עיקור מן התורה כלל" (שו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' עב); "והרי לפ"ד הרמב"ם ק"ש ותפלה שניהם יש להן עיקור מד"ת ותוספת מדברי סופרים" (שו"ת שאגת אריה, ישנות, סי' יד); "א"כ ס"ל דקדושה הוא מעיקור חיוב" (שו"ת חת"ס ח"ב או"ח סי' יז).

163. ממראה המקום המובא בהערה 11 שם, נראה שהתרגום נכתב בשנת 1530.

164. דוגמא נוספת מפירוש רש"י על התורה (שמות ל יג): "זה יתנו – הראה לו כמין מטבע של אש, ומשקלה מחצית השקל, ואומר לו כזה יתנו". כמובן שצ"ל 'ואמר לו כזה יתנו'.

יש לציין שהכתיב 'אומר' במשמע 'אמר' מופיע בכמויות גדולות, ויש להסתפק אולי הם קראו באמת 'אומר' בלשון הווה.

מְבוֹרֵךְ; עמ' 17: אפילו הָוֹכִי; ובעמ' 18: קָוָאֵי אֲכֹלָהוּ; ושם: וּב' יוֹמֵי רֵאשׁוֹנֵי שֶׁל פֶּסַח; עמ' 20: דִּהְוּא יוֹמָא טוֹבָא¹⁶⁵ וכן בעמוד הבא הרבה פעמים; עמ' 21: מִימֵי נִהְוֵרוֹת; עמ' 22: וּמְבוֹרֵךְ לִפְנֵי עַל בִּיעוֹר חֲמִץ; עמ' 23: גִּזְרֵוּ (במקום גזירה); שם: לֹתֶת מִמֶּנּוּ לֵאכֹל; עמ' 25: וְכָל שְׁטִיבוֹלוּ בִּמְשָׁקָה צֹרִיךְ נִטִּילַת יָדִים; שם: אַבְל אַחַר אֲכִילַת מִרּוֹר אִינוּ מְבוֹרֵךְ ב"נ רבו'; וכן בהמשך: וּמְבוֹרֵךְ מֵעֵין ג' (וכן עוד הרבה פעמים לאורך כל הספר); שם: וְטוֹבֵל הַכְּרִיכָה שֶׁל מִצּוֹה וּמִרּוֹר; שם: הָוָא אֲמַרִּינֵן; עמ' 26: לֹא יֵצֵא יָדֵי חוֹבָוֹת'; שם: בֵּין הַשְּׁמוֹשׁוֹת; עמ' 29: פִּירְקֵי אָוֹבוֹת; שם: מִשּׁוֹם יוֹשְׁבֵי קֶרְנוֹת; עמ' 31: אֲפּוֹפוֹנֵי מִצּוֹקוֹת; שם: דְּשׁוֹנִינוּ בִּא[י]כָה; עמ' 33: יֵשֶׁב בְּדָד וִידוֹם כִּי נָוֹטֵל עָלָיו; עמ' 34: סְתוּם (?) תְּפִילּוֹתֵי¹⁶⁶; שם: וּמִפְטִירֵי מִן אוֹסֶף אֲסִיפִם¹⁶⁷; שם: מִלְמַדֵּי מִקְרָא וּבְרוֹכוֹתֶיהָ; עמ' 35: קִדִּישׁ יוֹתֵם; עמ' 36: רִישׁ לְוִקִּישׁ; עמ' 37: שֶׁלֹּא יִטְעָה אֲתוֹנוּ [במקום אוֹתָנוּ]; שם: קוֹל גָּדוֹל וְלֹא יוֹסֶף¹⁶⁸; עמ' 38: הַצְּבֹאוֹת; עמ' 39: עֲקִידוֹתוֹ שֶׁל יִצְחָק; עמ' 42: וְה' פֹּקֵד אֶת שְׂרָה; עמ' 43: תְּקִיעוֹתוֹת; עמ' 44: כָּל הַשְּׁפֹרוֹ' [שופרות] פְּסוּלִים חוּץ מִקֶּרֶן שֶׁל כִּבְשִׁי'; שם: בְּיוֹם הַזְּכוֹרֶן (הזכרון); עמ' 45: שוּמִין וּבְצוֹלִי'; שם: וְאִם עֹוֶבֶר וְסִיפֵר; עמ' 46: עמ' 46: קִדְחוּ בְּזִכְרוֹתוֹ וְתוֹקַע בּו יֵצֵא; וכן בעמ' 47: שוֹפֵר שֶׁל ע"ז אוֹ שֶׁל גּוֹי אִם תּוֹקַע בּו יֵצֵא; עמ' 55: שוֹרָה אַחֲרוֹנָה: צֹרִי' לומר בְּבִרְכוֹת אַחֲר[וֹ]נוּ'; עמ' 59: תִּהְיֶה חֲמוֹת' דְּסוֹכָה מִרּוֹב' מִצִּילַת'; עמ' 62: לוֹלֵב הַגּוֹזֵל, הַדָּס הַגּוֹזֵל; עמ' 67: שוֹרָה אַחֲרוֹנָה: שֶׁבַע הַקּוֹפּוֹ' (הקפות); עמ' 69: וְהוֹלְכִין לְבִוְתִּיהֶן; עמ' 77: יוֹם הַמּוֹחֶרֶת; עמ' 78: אֵין מוֹלִין אֶת הוֹלֵד; עמ' 80: לְוִצֵּאת מִבֵּית הַכְּנֶסֶת; עמ' 81: שְׁמוֹתוֹ יוֹדֵעַ (שומתו ידוע); עמ' 83: רִיבֵי אֶלְעָזָר הַגּוֹדֵל.

וכאן דוגמאות הפוכות, של השמטת ו'ו המציינת חולם [משום שהכותב כבר 'מרגיש' את החולם כמו קמץ]:

עמ' 7: טַה[וֹ]רָה; עמ' 8: שִׁמ[וֹ]נָה עֲשֶׂרָה; עמ' 9: וְאֵל יִדְבֹר מִקְר[וֹ]בֵי שְׁמָתוֹ שֶׁלֹּא י[וֹ]צִיא מֵעֵינָיו דְּמָעָה; עמ' 10: לִקְר[וֹ]א (וכן בעמ' 12); שם: וּמִזְמוֹר לַתְּדָה; עמ' 11: ח[וֹ]זֵר הַפְּרָשָׁה שְׁנִיִּים מִקְרָא; עמ' 12: וּנ[וֹ]דֵר צִדְקָה; עמ' 14: שִׁק[וֹ]רִין בִּזְאת הַבְּרָכָה; עמ' 23: וְדוּקָא קוֹדֵם חֲצוֹת, אַבְל מִחֲצוֹת וְאֵילֶךְ; עמ' 26: בַּעֲב[וֹ]דָה; ושם: אִם יַחֲיד הוּא אִינוּ ק[וֹ]רְאוּ; עמ' 28: קִדִּישׁ יִת[וֹ]ם; עמ' 31: הַצ[וֹ]מּוֹת; עמ' 32: וּמִנְהַג רַב[וֹ]תִּינוּ; ושם: לֹא הִיוּ ר[וֹ]חֲצִין; עמ' 34: וִי[וֹ]שְׁבֵין לָאָרֶץ; עמ' 41: י[וֹ]צֵרִים בְּבִטָּן; עמ' 42: וְהַחֲיוֹת יִשְׁר[וֹ]רְרוּ; עמ' 44: זִכְר[וֹ]נוֹ וְש[וֹ]פְרוֹת; שם: שִׁיעוֹר ש[וֹ]פֵר; עמ' 45: סֹדֶר תְּקִיעוֹת; עמ' 48: כָּל הַחַיִּים י[וֹ]דוֹךְ סֵלָה; עמ' 49: צֵאת הַכֹּהֲנִים כְּבִים; עמ' 52: וְהַמַּעוֹת

165. כאן אולי יש לדחות ש'טוב' העברית השפיעה, הצורה 'טובא' מופיעה בעוד הרבה ספרים, אפשר למצוא זאת בקלות על ידי חיפוש הצורה 'טובא' במאגרים אלקטרוניים, כגון פרוייקט השו"ת. רשימה לדוגמה: 1. ילקוט שמעוני שמואל א רמז קיז ד"ה אם כה: חזי מעברא אתיא לאפיה, אמר יומא טובא לגיו. 2. ספר הלכות גדולות סימן מג - הלכות בבא קמא עמוד תסד ד"ה המבייש את: עבידנא יומא טובא לרבנן. 3. רש"י מסכת מנחות דף נ ע"א ד"ה דלא שכיח: דמקרי כל יומא טובא. 4. הלכות רי"ץ גיאת הלכות הבדלה עמוד יט ד"ה ובמוצאי שבת: והיכא דמיקלע יומא טובא באפוקי שבתא. 5. ספר שבולי הלקט סדר עצרת סימן רנב: אדמעלי יומא טובא. 6. ספר אור זרוע ח"ב - הלכות שבת סימן נט ד"ה והזורה והבורר: שרי להדוקא ביומא טובא. 8. ים של שלמה חולין פרק ח סימן נג ד"ה ולברך על טלית: עבידנא יומא טובא לרבנן. והנה 'הלכות גדולות' ורי"ץ גיאת אינם אשכנזיים כלל, אבל בדקתי בתכנת 'עדי נוסח' המאחזרת כתבי יד של תלמוד בבלי, ואין אפילו פעם אחת בכ"י כל שהוא 'יומא טובא' ['יומא טבא' מצאתי 232 פעמים].

166. כוונתו למקרא דאיכה 'שתם תפילתי'.

167. לשון המקרא 'אָסֶף אָסִיפִם' (ירמיהו ח יג).

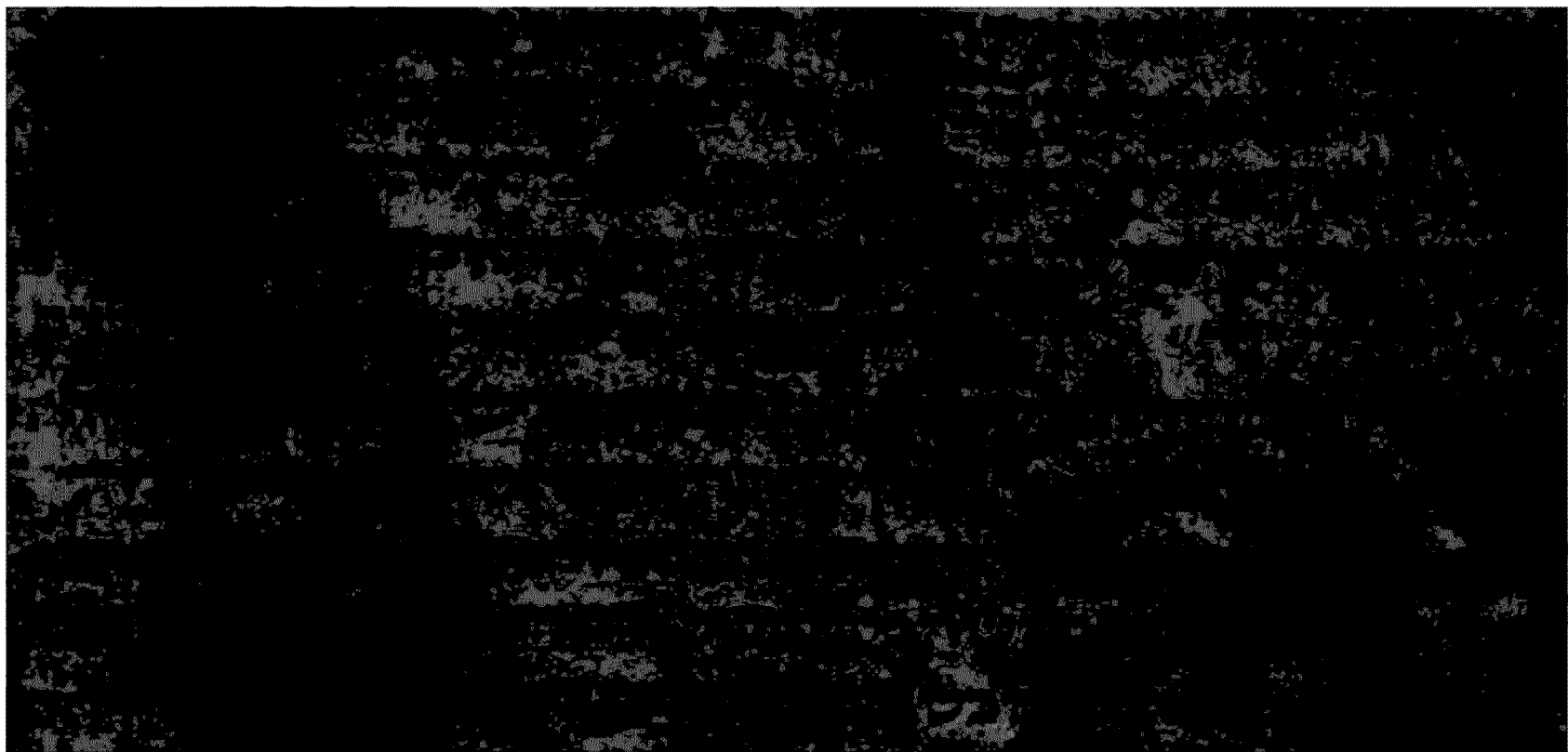
168. לשון המקרא (דברים ה יט) וְלֹא יָסֶף.

ש[ו]לחין לעניים ; שם : י[ו]מא דכיפורי ; שם : להנהו ע[ו]רבי ; עמ' 56 : אין נעילה פ[ו]טרתן ; שם : פ[ו]טרת ; עמ' 57 : אתה ח[ו]ננתנו ; שם : מ[ו]צאי י"כ ; עמ' 58 : לש[ו]ן מהר"ם ; עמ' 59 : ר[ו]אין ; עמ' 61 : חתן ו[ו]שב[ו]ניו ; עמ' 67 : נד[ו]נין על המים ; עמ' 68 : וז[ו]קפי' אצל המזבח ; שם : בשתי לילות אחר[ו]נות ; עמ' 69 : הק[ו]נה ; שם : אג[ו]זים ; עמ' 70 : נ[ו]לדו האבות ; עמ' 73 : פרשת זכ[ו]ר ; שם : נהגו לעש[ו]תן ; עמ' 74 : וע[ו]מד הקורא ; שם : שאינ' חוזר[ו]ת ריקם ; עמ' 75 : בק[ו]ל רם ; עמ' 76 : לד[ו]רות, הצ[ו]מות ; תתג[ו]דדו ; עמ' 81 : פנים חדש[ו]ת ; עמ' 82 : ומש[ו]ררין ; עמ' 83 : וח[ו]זר ואומר ; ושם : וה[ו]דו לו ; עמ' 84 : ונ[ו]תנת לו.

סוף דבר : כתיבים כאלו מוכיחים על תקופה של טשטוש בין קמץ רחב לחולם, תופעה שלא קיימת בימינו, ואף לא היתה קיימת בזמן הראשונים באשכנז וצרפת [שלא לדבר על הספרדים שאצלם מעולם לא היה כדבר הזה]. מה שמראה על שלב שהקמץ כבר נדמה לחולם, ואילו החולם עדיין היה 'ספרדי' (O) ולא הספיק ללבוש את גווני צורתו האשכנזית (OY או EY או OU או AU).

נספח ד

דוגמאות ממחזורים אשכנזיים לשגיאות של חילופי קמץ-פתח, וצירי-סגול.
מחזור מינכן 21 מהמאות הי"ג-י"ד

מחזור מינכן 21, מאות י"ג-י"ד, חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול, מילות 'עמקו' 'תקפו' כתובות בו"ו ומנוקדות חולם כ"י אוקספורד 627, מחזור אשכנזי משנת ה' אלפים י"ח

חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול, בכ"י אוקספורד 627 מחזור אשכנזי משנת ה"א יח, 1258

כ"י פריס 644, מחזור אשכנזי משנת ה' אלפים כ"ד